
Tanulmányok

Globális tőkeértékesülés – globális válság*

Artner Annamária,

az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet tudományos főmunkatársa

E-mail:
artner.annamaria@krtk.mta.hu

Fordulóponthoz érkeztünk, a globális világrendszer alapos szerkezeti változásra szorul. A jelenlegi helyzet ismét ráirányította a figyelmet a tőkeértékesülés által vezérelt piacgazdaság ciklikus, minduntalan válságokat előidéző jellegére. A nagy krízisek egyben korszakhatárok is. Mivel az elmúlt nyolcvanöt évet három ilyen válság két periódusra osztja, melyek technológiája és intézményi felépítése is jelentősen eltér egymástól, érdemes megvizsgálni a hosszú távú ciklusok még *Kondratyev* által felvetett létének kérdését. A cikk bemutatja a tőkeértékesülés általános és globális jellemzőit, a technológiai innovációkkal jellemzett intenzív, és az azokat elterjesztő extenzív periódusok szerepét, valamint a tőkeértékesülési ciklus globalizációban megváltozott jellegét. Vizsgálja a válságfelhalmozás és -áthárítás okait és formáit. A jelenlegi válság és a fejlettségi hierarchiát kihasználó tőkeáramlás összefüggésének bemutatására törekszik, minél több statisztikai adat segítségével hívásával.

TÁRGYSZÓ:
Tőkeértékesülés.
Válság.
Globalizáció.

* A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.

A globalizáció fő hajtóereje a tőkeáramlás. A transznacionális vállalatok a világ bruttó hazai termékének (gross domestic product – GDP) egynegyedét állítják elő, de ennél jóval nagyobb részét ellenőrzik. A nemzetközileg szétszórt termelési folyamatokat az intermediér termékek és szolgáltatások áramlása kapcsolja egybe, amelyeket globális értékláncoknak neveznek. A transznacionális vállalatok befolyása alatt álló értékláncok ma már a világkereskedelem 80 százalékát teszik ki (UNCTAD [2013] 10., 22. old.). Logikus tehát, hogy a világgazdasági folyamatokat, az egyes régiók, országok termelésének hullámzásait is a tőke globális értékesülése határozza meg. A transznacionális tőke globális méretekben optimalizál, mindig a legkedvezőbb megtérülést biztosító helyekre áramlik, és ott növeli termelését. Újratermelési (értékesülési) ciklusa tehát globalizálódik. Cikkem ennek és a világgazdaság hierarchiájára gyakorolt hatásának bemutatását célozza, statisztikai adatok segítségével.

1. Tőkemegtérülési ciklusok az elméletben

Az 1960-as évek végétől felbomlott a Samuelson által kiteljesített „neoklasszikus szintézis”, a makroökonómia különböző (monetarista, keynesiánus, újklasszikus, újkeynesiánus) iskolákra szakadt, így – mint Stiglitz [1991] is megállapítja – a közgazdászok között nincs egyetértés abban, milyen alapvető modellel írható le a piacgazdaság működése.^{1,2} A kapitalista rendszer hosszú távú dinamikájának tanulmányozása helyett a közgazdaságtan vizsgálódása (ismét) a rendszer napi működésére korlátozódott. Míg a piaci termelés mikroszinten értelmezett ciklikussága (például a termékéletciklus) általában elfogadott tétel, a mikroökonómia korlátozódó, főáramú gazdaságtan nem fordít gondot a hosszabb távú makrociklusokra (más néven hullámokra).³ A válságok jóvoltából azonban ezek időről időre megmutatják létezésüket, ami azzal is jár, hogy ilyenkor az érdeklődés felerősödik irántuk. A hosszú hullámokról először Nyikolaj Kondratyev szolgáltatott adatokat az 1920-as években

¹ A neoklasszikus és az új neoklasszikus szintézis történetéről és elégtelenségéről lásd Mellár [2010].

² A közgazdaságtan elvesztése nem független a társadalmi rendszerekre vonatkozó „nagy elmélet”, avagy „rendszerparadigma” hiányától, amelyről Madarász [2008] nyújt áttekintést.

³ A közgazdasági elmélet a Kondratyev-ciklusokon kívül további hármat ismer: a 3–5 éves készlet- (Kitchin-), a 7–11 éves állóeszköz-beruházási (Juglar-) és a 15–25 éves építési (Kuznets-) ciklusokat. A termékéletciklus elmélete 1950-ben született meg, majd Vernon [1971] alkalmazta az ágazatok és a vállalatok nemzetközi fejlődésére. Lásd bővebben Kuah [2002].

(Aivasov–Kobyakov [2008]).⁴ A globalizált világgazdaságban a hosszú távú tőke-megtérülési ciklusok hatóköre még jelentősebbé válik, hiszen – mint már maga Kondratyev is megjegyezte – ezekkel együtt jár a világgazdasági kapcsolatok bővülése (Grinin–Devezas–Korotayev [2012] 46. old.).

A hosszú hullámokat Schumpeter [1939] tette híressé (ő nevezte el Kondratyev-ciklusoknak), és tudósok sora foglalkozott velük. Ennek ellenére létüket sokan még ma sem ismerik el, de a hívek között is vita folyik az egyes ciklusok pontos kezdeti és végpontját, hosszát, illetve meghatározó jegyeit illetően. Magyarországon először Bródy [1980], [1984] és Rozsnyai [2002], majd Szigeti [2005], Lévai [2006] és Wiener [2009] szentelt kiemelkedő figyelmet a Kondratyev-ciklusoknak. Bródy demográfiai tényezőkkel magyarázta a jelenséget, a többi szerző azonban – Kondratyevhez hasonlóan – a termelés (benne a felhalmozás) hullámzásait helyezte elemzése középpontjába. Ugyanakkor Szentes [1975], [1985], [1995], [2009] már az 1970-es évektől a globális ciklus kialakulásáról, a transznacionális vállalatok tőkekivitelének és a technológiai változásoknak ebben játszott szerepéről, a fejlődő országok újszerű (nem kolonialista) függéséről, valamint az 1970-es évek válságának strukturális és institucionális jellegéről írt.

Rozsnyai [2002] a tőkeértékesülés nagy hullámaival magyarázza a ciklusokat, amelyek magjában a tőkeértékesülés által előrehajtott *technológiai fejlődés áll*. A technológia meghatározó szerepét hangsúlyozza Šmihula [2009] is, és az általa adott periodizáció lényegében megegyezik Rozsnyaiéval. Mindketten használják magyarázatukban a kuznets-i „S-görbével” kompatibilis innovációs ciklus leírását, de – Šmihulával ellentétben, aki az innovációk kimerülését a schumpeteri felfogás talaján, a polgári közgazdaságtan irányadó módszerének megfelelően, valamiféle homályos „határral” magyarázza – csak Rozsnyai mutat rá a kapitalizmus alapmotívumainak, a profitrátának és a béraránynak az alapvető jelentőségére a ciklus (így a nagy innovációs hullámok) lezajlásában. Ezek alapján a kondratyevi ciklusokat a tőkeértékesülés (-felhalmozás) hosszú távú hullámainak is nevezhetjük.⁵

E tanulmányban statisztikai adatok segítségével igyekszem igazolni, hogy a hosszú távú tőkemegtérülési ciklusok nemcsak a kapitalizmus egymást váltó nemzetközi modelljeinek leírására alkalmasak, de az azok működését és szükségszerű változását magyarázó lényegi mechanizmusok feltárására is.

⁴ Az érdeklődés felerősödésének jele, hogy 2012-ben, Oroszországban almanachsorozatot indítottak „Kondratieff Waves” címmel. Lásd Grinin–Devezas–Korotayev [2012].

⁵ „A modern világrendszer evolúciójának nem egyensúlyi, ám stabil ciklikus pályája a felhalmozás specifikusan tőkés módja által determinált.” (Lévai [2006] 69. old.)

2. A tőkeértékesülési ciklusok természete

A tőkés gazdaság működésének megfelelően minden ciklus, határozzon az megtermékeket, ágazatokat vagy egész makrogazdasági struktúrákat, hasonló (bevezető, növekvő, érett, hanyatló) szakaszokra oszlik. A rövid, konjunkturális (ágazati) ciklusoknál is rövidebb élettartalmú termékek ciklusa esetében a szakaszok térbeli eltolódását (a termékgyártás kitelepítését) már 1966-ban leírta *Raymond Vernon* a termékéletciklus-elméletben. A technológia hullámszerű kiterjedésére a japán tőkekitelepítések kapcsán – Kondratyev említése nélkül, tehát tőle minden bizonnyal függetlenül – *Akamatsu* [1962] figyelt fel (még az 1930-as években),⁶ majd nyomában *Kojima* [2000] fejlesztette ki, és tette híressé a „repülő libákra” emlékeztető ázsiai fejlődési mintát.

Nincs abban tehát semmi meglepő, hogy a termékekhez, ágazatokhoz, egyes technológiákhoz hasonlóan működnek az ezeknél átfogóbb, egy egész termelési struktúrát több évtizeden át meghatározó, „technológiai paradigmákon” alapuló, hosszú távú makrogazdasági ciklusok is. Ezek általános jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze.

Az új technológia, amely birtokosai számára versenyelőnyt és extraprofitot jelent, még az előző ciklus leszálló ágában jelenik meg. Mindaddig extraprofitot biztosít bevezetőjének, amíg az általános/átlagos technológiai szintet a régi technológia határozza meg. Ezzel a piaci előnnyel árversenyre is képes, veszélyeztetni más tőkék pozícióját. Az új technológia erkölcsileg elkoptatja, elértékteleníti a már meglévő tőkéket, még az újító vállalat saját, régebbi tőkéjét is. A még általánosan alkalmazott technológiákon alapuló vállalatok is fejlesztésre kényszerülnek, felpörög az „innovációs láncolat” (*Šmihula* [2009] 37. old.). *Az új ciklus felfelé ívelő (intenzív, innovatív) szakasza tehát az új technológia extenzív terjedésével (az expanzióval) teljesedik ki.* Ekkor újul meg, strukturálódik át a termelés, nő a tőkék profittermelő képessége, burjánzanak a beruházások, emelkedik a foglalkoztatás szintje, és felgyorsul a GDP növekedése. Mindez azonban idővel a tőkeértékesülés szempontjából éppen ellenkező eredményre vezet, mint amiért az újítás megindult. Egyfelől ugyanis az új technológiára épülő termelésnek ez a kiterjesztése a foglalkoztatottak egyre nagyobb száma miatt a bérek, az állami bevételek és a költségek, a jóléti kiadások stb. növekedését eredményezi. Másfelől a technológia terjedésével az első újítók fokozatosan elvesztik versenyelőnyüket (extraprofitjukat), kénytelenek áraikat közelíteni valós termelési értékükhöz. E két ok miatt az egységnyi munkaerőköltség (unit labour cost – ULC) tehát megnő, a profitráta csökken, a tőke elértéktelenedik. Ugyanaz – a technológiai

⁶ A technológiák (termékek) áramlását vizsgálva, hasonló törvényszerűséget fedezett fel a háború után az Egyesült Államok vállalatainak stratégiáját elemző *Vernon* [1971]. *Krugman* [1979] ezeken a tradíciókon építkezve, gazdaságtörténeti aspektusból fejtegette ki innovációs elméletét.

fejlődés és annak kiterjedése – kisebbíti most a profitrátát, ami korábban emelte.⁷ Mindezt egy ideig ellentételezheti a profit tömegének a termelés extenzív kiterjesztésével (az expanzióval) járó gyarapodása, ám a pillanatig sem szűnő verseny előbb-utóbb kikényszeríti az ULC csökkentését (és a profitráta növelését). Előbb különböző munkaszervezeti formákkal (például munkaintenzitás-növeléssel, termeléskitelepítéssel alacsonyabb bérű országokba), majd végső soron termelékenységi újításokkal, amelyek ismét elértéktelenítik a régebbi tőkéket. Ez utóbbiak halmozódása vezet a válsághoz, ami a *Schumpeter* [1939] által találóan „teremtő rombolásnak” nevezett folyamatban végleg kisöpri ezeket, hogy helyet adjon az új struktúrájú, magasabb termelékenységet képviselő tőkéknek. Amikor az új technológia többé már nem új, hanem általános, ismét csak újítással lehet piaci előnyre szert tenni, így tehát beindul az újabb ciklus intenzív szakasza.

Amikor mindez egész termelési makrostruktúrák és intézmények alapjait érintő technológiákkal (például nehézipar vagy mikroelektronika) zajlik le, a válság rendkívüli méreteket ölt, és túlmutat a szoros értelemben vett gazdaságon, többdimenziós, strukturális, modell- vagy rendszerszintű (*Simai* [2009]), „csomópontválság” (*Farkas* [2002] 121. old., *Rozsnyai* [2002] 19., 28. old.) áll elő.

Szemben a rövidebb (3–5 vagy 7–11 éves) konjunkturális ciklusokkal, a hosszú távú (Kondratyev-) ciklus első jelentkezésétől fogva világgazdasági ciklusként lép fel. A világgazdaság végleges kialakulásáról a XIX. század vége óta beszélhetünk, és azóta folyamatos fejlődését, „szorosabbra fonódását” látjuk (*Bródy* [1984] 159. old.). Mint Bródy az 1980-as évek elején találóan megjegyezte: a rövid távú ciklusok nem szinkronizálják a fejlett tőkés országok gazdasági ingadozásait, viszont az 1930-as évek válsága pusztító egyidejűséggel söpört át a tőkés világon. Így a szinkronizáló erő, a „karmester”, már ebben az esetben is a Kondratyev-ciklus volt (*Bródy* [1984] 159. old.).

Hosszú hullámot figyelhetünk meg az 1929–33-as és az 1970-es évek válsága, valamint az utóbbi és a 2008-ban felszínre tört között.⁸ Az 1970-es évek válsága a kőolaj (az olajalapú nehézipar, a vegyipar, a motorizáció) korszakát zárta le, és a mikroelektronikára épülő kibontakozását hozta, ami aztán a 2008-as válságban (valójában már 2000-ben, lásd később) fulladt ki. A két hosszú ciklust eltérő intézményi felépítmény jellemzi, és jellegük is lényegesen különböző. (Erre a technológiai és intézményi váltásra utal *Kádár* [1977] a középső válság idején készült munkájában a struktúraváltás, a munkanélküliség természetes rátája növekedésének és a gazdaságpolitikai paradigmaváltás tárgyalásakor. Az 1970-es évek válságát követő új ciklus intézményi struktú-

⁷ *Hegel* szavaival „a szándék visszájára fordul az eredményben”. Egy ilyen mechanizmust valóban nehéz – ha lehet egyáltalán – matematikailag modellezni.

⁸ Megjegyzendő, hogy az első, az 1929 és 1933 közötti válság nem oldódott meg egészen a második világháborúig, illetve az arra való felkészülés beindulásáig. A nagy válság utáni újabb hullám tehát lassú vajúdás után lendült fel. A második világháború volt az a látszólag „külső” rendszersokk (*Mandel* [1980], *Went* [2002], *Szigeti* [2005]), amely a felívelő szakaszt elindította.

ráját Szalai [2003] pénzügyi-gazdasági „szuperstruktúrának” hívja.) A hosszú ciklusokat lezáró válságokat tehát joggal nevezhetjük csomópontválságnak.

A szakirodalom mereven értelmezi a kondratyevi ciklusok hosszát, ragaszkodik a 40–50 éves periódushoz. Valójában azonban teljesen lényegtelen, hogy az 25 vagy 50 éves, az idő önmagában nem számít. A Kondratyev-ciklus az általános árutermelés (a tőkerendszer) makrogazdasági ciklusa, megjelenési formája tehát attól függ, hogy milyen a tőkerendszer aktuális formaváltozata és fejlettsége. A XX. század végére kialakult tőkés világpiac különbözik a XIX. század végétől. A tudományos-technikai forradalomban felgyorsult technikai fejlődés miatt – és mint azt Šmihula ([2009] 38. old.) is leszögezi – a *tőkeértékesülés hosszú ciklusai lerövidülnek* (hasonlóképpen ahhoz, ahogy azt a termékéletciklusokkal kapcsolatban már rég megállapították).⁹ De ennek oka az is, hogy az 1970-es évek válsága olyan formaváltozást hozott a kapitalista világrendszerben, amely általánosan lehetővé tette a *ciklusszakaszok időbeli összecsúszását azok helyének szétválása révén*.

3. A hosszú távú tőkemegtérülési ciklus megváltozott jellege a globalizációban

A XX. század utolsó harmadára kialakult globális világgazdaságot a transznacionális tőke struktúrái és érdekei determinálják. Bár a tőkekivétel egyidős a kapitalizmussal, a transznacionális vállalatok ilyen súlya – a mennyiségi változások minőségbe való átcsapása miatt – alapvetően új működési mechanizmust eredményezett. Ez tette lehetővé, hogy a hosszú távú tőkeértékesülési ciklus intenzív és extenzív szakasza *térben szét-, időben pedig összecsússzon*. Az intenzív, fejlesztő-innováló szakaszra a legerősebb tőkék és a legfejlettebb régiók képesek, és ugyanezek tudják lefutott technológiájukat (termékeiket, szolgáltatásaikat) is könnyedén máshova telepíteni.¹⁰ Mivel a monopóliumok közötti harc kiélezte a versenyt is, az extenzív szakasz (a gazdasági növekedést fellendítő kiterjesztés) már röviddel az új technológia megszületése után alacsonyabb költséget, mindenekelőtt *alacsonyabb béreket* biztosító régiókba települhet, ahol kedvező(bb) értékesülésre talál, és hozzájárul a gazdasági növekedés fellendüléséhez. Onnan az olcsó(bb) áru, szolgáltatás visszaexportálásával a centrumban kiélezi a versenyt, és tovább „löki előre” az innovációt. Így az újítás

⁹ A termékéletciklusok rövidülésére először a korunk csúcstechnológiájának alapját képező félvezetőipar kapcsán figyeltek fel. Lásd Artner [1989].

¹⁰ E jelenség „Kojima-típusú” tőkebefektetésként vált ismertté a szakirodalomban, pedig Kojima [2000] munkája Kaname Akamatsu 1930-as években kidolgozott elméletére épült. Akamatsu publikációi azonban akkor még csak japán nyelven voltak elérhetők.

egyfelől a magas profitoknak köszönhetően, másfelől az importárversenytől hajtva a centrumban szinte folyamatossá válik.¹¹

A centrum és a periféria növekedése tehát egymást táplálja, de a technikai fejlettségi különbség állandósul, hiszen a perifériák mindig a másod- és harmadvonalú technológiákhoz jutnak (ez a lényege az aszimmetrikus interdependenciának). A perifériákon zajló extenzív szakasz ugyanis a növekvő foglalkoztatással a béreket is növeli, inflációt generál, és többnyire serkenti a lakossági és állami eladósodást. A belső egyensúlytalanság (infláció, költségvetési hiány) pedig külsőhöz vezet. Ekkor strukturális kiigazításra van szükség, a bérek, a szociális juttatások, az árak leszorítására, az állami beruházási kiadások csökkentésére, technológiai fejlesztésre. Ez utóbbi meg is érkezik a centrumban időközben kifejlesztett újabb termékek/eljárások formájában, amelyeknek a periférián történő, de világpiaci szinten versenyképes termeléséhez/alkalmazásához és exportjához – az időközben megnövekedett termelékenység miatt – valóban kisebb (egységnyi) bérekre van szükség, mint korábban. Csakhogy ezek a fejlettebb technológiák világpiaci mércével (a centrum által meghatározott versenyképességi szinthez képest) megint csak elmaradottak, és így tovább... A fejlődő országokban külső és belső egyensúlytalanságok váltják egymást, állandósul az inflációval és a szegénységgel folyó harc, az állami beavatkozásra és hitelre irányuló igény. Mindez különösen jól ismert Latin-Amerika történetéből (Brazília példáját lásd *Artner* [2012] munkájában).¹²

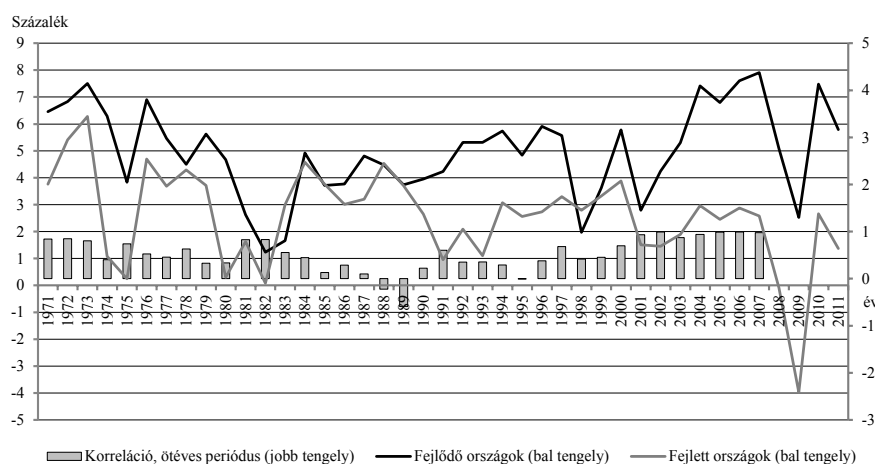
A világgazdasági hierarchia a fejlett és a fejlődő országok csoportján belül is érvényesül. Így kerülhetett a 2008-as válságig vezető úton „rossz pályára”, majd 2008 után a legmélyebb válságba az euró-zóna belső, „integrált” félperifériája (Írország, Görögország, Spanyolország, Portugália és részben Olaszország), miközben a fejlődő országok csoportján belül az erős állami szerepvállalással operáló Kína az extenzív fejlődés generálta jövedelmekkel saját fejlesztéseket is végrehajtva, kiemelkedő teljesítményre volt képes. Az intenzív és extenzív szakaszok tehát keresztül-kasul átszelik a világgazdaságot, ezért nehéz azokat statisztikailag illusztrálni. A GDP-ütemek vizsgálata mégis nyújt valamiféle támpontot. (Lásd még *Farkas* [2013].)

¹¹ „A mikroelektronikai ciklus érdekessége, hogy a beruházások a recessziók idején sem esnek vissza jelentősen, sőt bizonyos régiókban még nőnek is.” (*Artner* [1989] 55. old.) Erre utal *Kádár* [1977] tanulmányában az, hogy a műszaki fejlődés a fejlett országokban még a recesszió idején sem állt meg, a verseny kiéleződött. *Szalavetz* [2012] munkájából kiderül, hogy a fejlett országok által vezetett, a hetvenes évektől számítható technológiai ciklus egyik élvonalas iparágának számító autóipar „utóvirágzását” a mikroelektronikai kor kifulladásakor a fejlettek után következő felzárkózó országokban élte, nagymértékű állami támogatás mellett. A fejlettebb országokban (az Egyesült Államokban, Franciaországban, Németországban, sőt Olaszországban és Spanyolországban is) stagnáló/csökkenő/megszűnő gyártást a feltörekvő piacokon (Braziliában, Indiában, Kínában, Mexikóban, Szlovákiában, Romániában stb.) nyitott/bővített kapacitások kísérték.

¹² A fejletlenség ördögi körének problémáját mindenekelőtt *Gunnar Myrdal* dolgozta ki az 1950-es években, és ezt vizsgálta a dependenciaelmélet keretében *Arghiri Emmanuel* és *Samir Amin* is, majd a vilárendszerelmélet építette magába *Wallerstein* [2010] vezetésével. Az 1990-es évektől a fejlődés problémáinak magyarázatában a belső okok (főként az állam) kerültek előtérbe. Erről mutatta ki *Vígvári* [2012], hogy az elgondolás hibás, az állam önállóságát a „külső rezsim” (a globalizáció intézményei és folyamatai) erősen korlátozzák.

Az 1. ábra a fejlett és a fejlődő országok reál-GDP-jének éves növekedési ütemét mutatja 1971 és 2011 között, valamint az ezek közötti korrelációt öt éves periódusonként (minden évhez az a korrelációs együttható tartozik, amely az adott évvel kezdődő öt éves periódusra vonatkozik).

1. ábra. A reál-GDP éves növekedése a fejlett és a fejlődő országokban 1971 és 2011 között

Megjegyzés. 1970-es évek: extenzív szakasz a periférián, kibontakozó intenzív szakasz a centrumban; 1982–1991: fejlődő országok válsága, extenzív/intenzív szakasz államilag segített elektronikai fejlesztésekkel a fejlettekben; 1990-es évek: intenzív szakasz a fejlett országokban (internet elterjedése), extenzív a periférián (tőkekiviteli hullám csúcsa 2000-ben); 1997–1998: délkelet-ázsiai pénzügyi válság, finanszírozás; 2000-es évek: általános extenzív szakasz (hitelalapú extenzív fejlődés a centrumban is), egyenlőtlen fejlődés (a brazil, orosz, indiai, kínai, dél-afrikai gazdaság felfutása), tőkekiviteli hullám (melynek csúcsa 2007-ben volt).

Forrás: Az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának (United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD) statisztikai adatai (UNCTADStat) (<http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=109>) alapján saját számítás.

Az 1. ábrából a következők olvashatók ki:

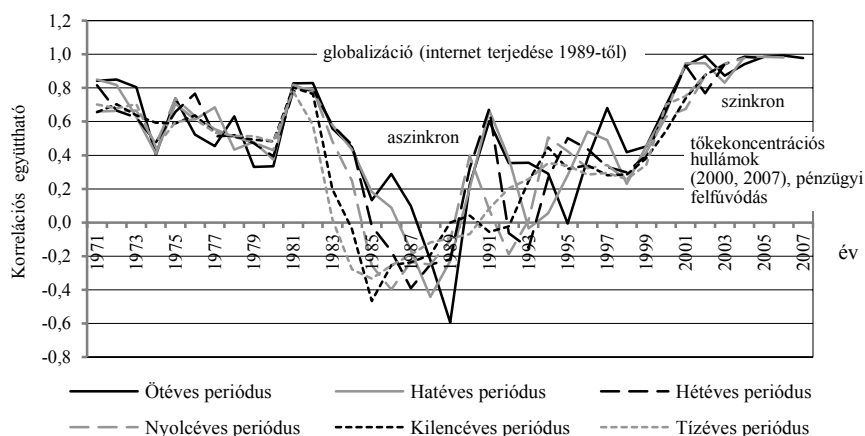
- A fejlődő országok növekedési üteme többnyire magasabb a fejlettekéénél. Ez az alacsony induló szint velejárója, de egyben az extenzív fejlődés jele is.
- A rövid (öt-, hét-, tízéves) konjunkturális ciklusok megmaradtak, de míg az időszak elején a fejlett és a fejlődő országok esetében is jól kirajzolódnak, addig az időszak második felében, az 1990-es évektől kezdődően a fejlettek növekedése kevésbé „hektikus” (eltekintve a 2008-as válságtól). Ez alátámasztja a Kondratyev-ciklus intenzív és extenzív szakaszának térbeli elválásáról és időbeli egybeeséséről előbbiekben leírtakat: *az intenzív fejlesztés az 1980-as évek után zavarta-*

lanabbul folyik a centrumban, miközben az extenzív fejlődés nagy hullámokban, időről időre felpörög a periférián.

– Erre (az expanziónak a perifériára kerülésére) utal az is, hogy a fejlett országok átlagos növekedési üteme ebben a második időszakban alacsonyabb, mint az elsőben, az 1980-as évek végéig volt, valamint az, hogy a fejlődő országok növekedési ciklusai az időszak második felében (az adósságválság lecsengését követően, az 1980-as évek végétől) markánsabban elválnak az övéktől.

– Szintén összecseng tézissémmel, hogy az öt éves csúszóperiódusokban a két országcsoporthoz tartozó növekedés közötti korreláció az 1970-es évek elejétől csökkent, majd a 2000-es években az 1970-es éveknél is magasabb, 0,9 feletti értékeket vett fel. E ponton érdemes megtekinteni a 2. ábrát, amely a növekedési ütemek közötti korrelációt többféle, különböző hosszúságú csúszóperiódusokban ábrázolja.¹³ Leolvasható róla, hogy az 1970-es évek elejének viszonylag erős korrelációja miként „olvadt el” az 1980-as évekre, majd éledt újjá, immár erősebb szinten a 2000-es évek elejétől. A fejlett és a fejlődő országok GDP-növekedési üteme között az 1980-as években negatív a korreláció, az 1990-es évek folyamán pedig gyenge.

2. ábra. Korreláció a fejlett és a fejlődő országok reál-GDP-jének növekedési üteme között

Megjegyzés. Minden évhez az a korrelációs együttható tartozik, ami a kérdéses évvel kezdődő, adott hosszúságú periódusra vonatkozik.

Forrás: Az UNCTADStat adatai (<http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=109>) alapján saját számítás.

¹³ A korrelációt kiszámítottam Kína nélkül is, de lényeges eltérést sehol sem tapasztaltam.

Mindezek az adatok a világgazdaság szerkezeti működését a következőképpen tükrözik:

– *A tőke megtérülési ciklus globalizációja* a tőke szabad mozgásával és így az intenzív-extenzív szakasz térben szét-, időben összecsiszásával együtt *az 1980-as évektől kezdve alakult ki*. Ezt az időszakot – ami a globális tőke megtérülési ciklust lehetővé tevő neoliberális gazdaságpolitikák bevezetésének szakasza is – a fejlődő országok (adósság) válsága jellemzi. A fejlett országokban ekkor folytak az elektronikai fejlesztések (részletesebben lásd Artner [1989]), és – már csak a fejlődő országok válságos gazdaságának nyomott felvevőpiaca miatt is – az új elektronikai technológiák extenzív kiterjesztése.

– Az 1980-as években a fejlődő országokat az adósságválság „választotta le” a fejlettek növekedéséről. Megvizsgáltam a fejlett és a fejlődő országok GDP-ütemei közötti korrelációt öt éves periódusban úgy is, hogy egy évvel eltoltam egymáshoz képest a periódusokat. Eredményeim szerint az 1980-as években a fejlődők növekedési ütemei a fejlettek egy évvel késleltetett periódusával erős kapcsolatot (1984 és 1988 között 0,85-os, az 1985–89-es időszakban 0,95-os együtthatót) mutatnak. A fordított irányú csúsztatás viszont 1976-tól 1980-ig adott erős (0,97-os együtthatóval jellemezhető) korrelációt. Úgy tűnik tehát, hogy *míg az 1970-es évek második felében inkább a fejlett országok vezették (tőke kivittel, hitelnyújtással) a fejlődők konjunktúráját, addig az 1980-as évek közepétől a fejlődők növekedése befolyásolta (a kereslet visszaesésével negatív) a fejlettekét*.

– *A tőke megtérülési ciklus globalizációja tette lehetővé a tőkés világgazdaság további kielégítő növekedését*. Az 1990-es években a fejlett országok, mindenekelött az Európai Unió (EU) tagállamai, a rendszerváltó országok gazdaságának integrálásából meríthettek erőt (és fordítva): a fejlett és az átmeneti gazdaságok növekedése között az 1995-től 2000-ig tartó időszakban a korreláció 0,96-0,98 volt. Az 1990-es évektől azonban már ismét fellendült a fejlődő országok gazdasága, és extenzív fejlődésükhöz jó terepet, illetve eszközt kínált az időközben megszületett internet. Az egyidejűleg felpörgő spekuláció azonban regionális válságokat okozott a feltörekvő piacokon (például 1994-ben Mexikóban, 1997/98-ban Délkelet-Ázsiában), és pénzügyi válság formájában söpörte ki az addigra elavult technikákat az információs technológiák új generációja előtt. Mindez hektikussá tette az évtizedet a fejlődő világban. Ezenközben a fejlettek gazdasága, ha alacsonyabb szinten is, de viszonylag kiegyensúlyozottan növekedhetett.

– *A 2000-es években a fejlődő országokban az extenzív növekedés új hulláma indult meg*, részesedésük a világ működőtőke-importjából és -állományából nőtt. (Lásd a 3. és a 4. ábrát.) A fejlődő országokból kivont profitok éves értéke 2000 és 2008 között több mint tízszeresére emelkedett, ami bruttó nemzeti jövedelmük (gross national income – GNI) 1,5-2 százalékát tette ki (*WB* [2012] 40. old.). Ennek az időszaknak azonban már az egész globális rendszerre vonatkozó válságjellemzői voltak:

– *Az intenzív szakasznak a centrumban vége volt, de nem követte új.* Jól látszik ez az Európai Szabadalmi Hivatalhoz (European Patent Office – EPO) érkezett és az Amerikai Egyesült Államok Szabadalmi és Védjegy Hivatala (United States Patent and Trademark Office – USPTO) által elfogadott kérelmek számának alakulásán. (Lásd az 5. ábrát.) Míg 1991 után ezek együttes száma gyorsan nőtt, és 2000-re több mint megduplázódott, addig 2000-től kezdve a növekedés megállt, az amerikai beadványok esetében pedig gyors csökkenésbe csapott át. A kérvények és a bejegyzett szabadalmak együttes száma szinte évről évre csökkent, és 2006-ban már 11 százalékkal maradt el a 2000-es csúcstól. Ezért a periférián zajló extenzív szakasznak nem volt „utántöltete”, így a piacok ott is gyorsan telítődtek.

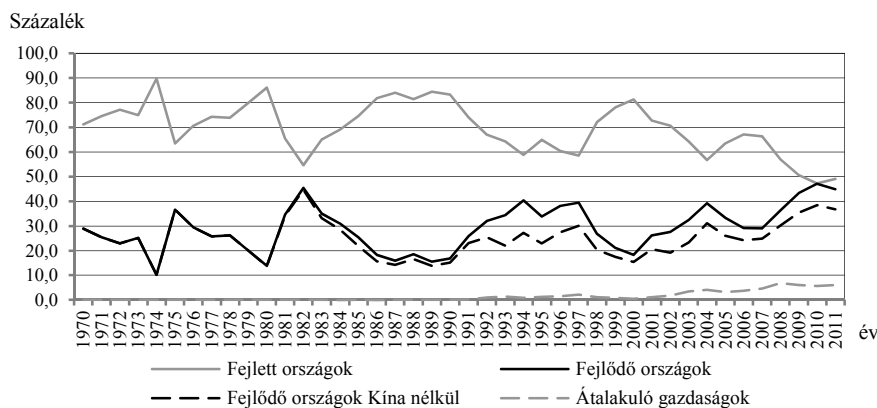
– Az innovációs láncolat elakadása szoros összefüggésben van az 1990-es években kibontakozó finanszírozódással, amelynek révén *a termelő beruházások átlagánál nagyobb profit volt realizálható a pénzügyi befektetéseken.* A transznacionális vállalatok profitjuk egyre nagyobb részét szerezték a pénzügyekből (pontosabban a pénzügyi szférán keresztül más vállalatok profitjából). *A finanszírozódást elősegítette az euró*, amely abban is szerepet játszott, hogy a centrum saját belső (integrált) félperifériáján (a gyengébb euróországokban) „duplázta meg” az extenzív szakaszt, hiszen a hitelezéssel a telített piacok ott is kibővíthetőkké váltak.

– A periférián (Latin-Amerikában, Kínában) olyan politikák nyertek teret, amelyek közvetett és közvetlen módon (saját állami fejlesztéspolitikák, államosítások, bérnövelő munkaerő-piaci szabályok révén), legalábbis a korábbiakhoz képest, gátolták a külföldi tőke értékesülési feltételeinek javítását.

– Mindezek a válságjegyek a 2000-es évekre egységesítették a világ-gazdasági ciklust, hiszen az intenzív-extenzív hullámváltás eltűnt a cent-

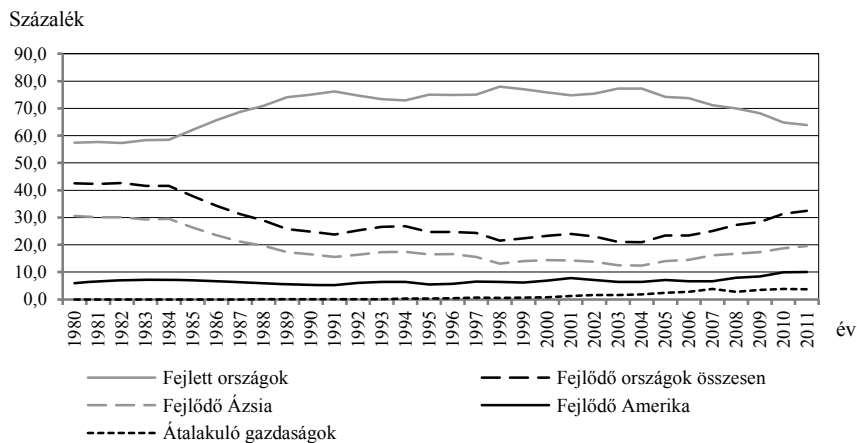
rum és a periféria egyidejű extenzív (és a hitelre épülés miatt „látszólagos”) fejlődésében. Ezzel magyarázható, hogy a fejlődő és a fejlett országok GDP-növekedési ütemei közötti korreláció 0,9 fölé emelkedett (2002 és 2006 között meghaladta a 0,99-et). (Lásd a 2. ábrát.)

3. ábra. A világ éves működőtőke-importjának országcsoportonkénti megoszlása 1970 és 2011 között

Forrás: Az UNCTADStat adatai (<http://unctadstat.unctad.org/TableView/tableView.aspx?ReportId=88>) alapján saját számítás.

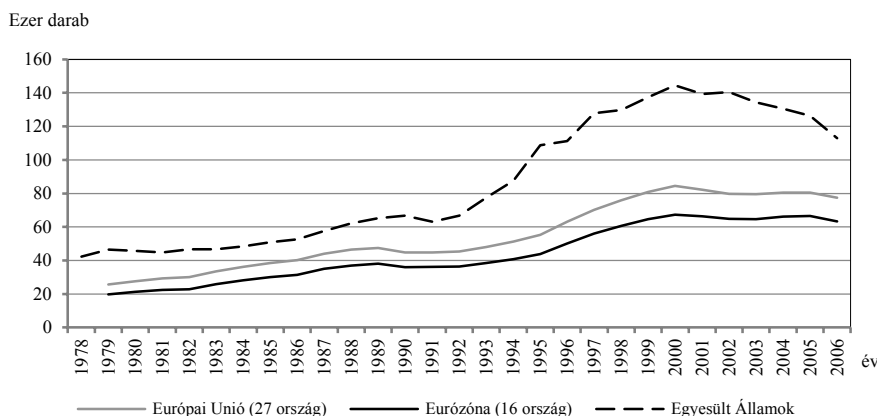
4. ábra. A világ működőtőke-állományának országcsoportonkénti megoszlása 1980 és 2011 között

Megjegyzés. 1982–1991: a tőke gyorsabb felhalmozódása, tehát extenzív szakasz a fejlettebb országokban; 1991–2004: az internet (1989-ben kezdődött) széles körű elterjedése és tőkefelhalmozás mind a fejlett, mind a fejlődő országokban. Intenzív szakasz a fejlett országokban, extenzív a fejlődőkben; 2004 után: növekvő tőkefelhalmozódás és -újraértékesítés a fejlődő országokban (Ázsiában és az átalakuló országokban). Telítődés, lezálló ág a globális tőkeciklusban, áthárítás.

Forrás: Az UNCTADStat adatai (<http://unctadstat.unctad.org/TableView/tableView.aspx?ReportId=89>) alapján saját számítás.

5. ábra. Az EPO-hoz érkezett kérvények és az USPTO által megadott szabadalmak együttes száma a benyújtó országcsoport /ország (EU27, Eurózána16, Egyesült Államok) szerint 1978 és 2006 között

Megjegyzés. EPO: Európai Szabadalmi Hivatal; USPTO: az Amerikai Egyesült Államok Szabadalmi és Védjegy Hivatala.

Forrás: Eurostat [2013] adatai.

4. Áthárítási mechanizmusok

A tőkeértékesülés válsága akkor oldódik meg, ha a régi struktúrát lebontják, a régi tőkét (illetve a veszteséget) leírják, és az új struktúrát kiépítik. Ehhez pótlólagos erőforrásokra van szükség. Ezt a jelenséget *Angus Maddison* után *Mandel* ([1980] 141. old.), majd az ő nyomán *Went* ([2002] 114. old.) és *Szigeti* [2005] külső tényezőkből származó rendszersokknak nevezi, arra utalva, hogy a hanyatló szakaszok és a válság belső (endogén) tényezők eredője, az abból való felemelkedés azonban nem.¹⁴ *Mandel* ([1980] 105. old.) a külső (exogén) tényezők közé sorolja a háborúkat, a polgári forradalmakat, a sikeres ellenforradalmakat vagy az aranytermelés hirtelen megugrását. Véleményem szerint azonban a kifejezés (külső rendszersokk) megtévesztő, mert nemcsak a felemelkedés közvetlen okát, hanem hajtóerejét is a rendszeren kívülre helyezi. A háborúkat viszont végső soron mindig a gazdasággal

¹⁴ *Szigeti* ([2005] 43–44. old.) szerint: „A hosszú fellendülést a válság mindig endogén módon követi, tehát a hanyatló szakaszok bekövetkezése automatikus, míg az abból való kijövetel és felemelkedés sohasem az, hanem társadalmi tényezők függvénye.” A válságból való kiemelkedés mikéntjéről szóló vita egészen *Trockij* *Kondratyev* megállapítására vonatkozó kritikájáig nyúlik vissza, az előbbi szerint ugyanis a ciklusok lezajlása nem mechanikus, hanem társadalmi tényezőkkel katalizált. A vita tétje az, hogy a kapitalizmus képes-e önerejéből kiemelkedni a válságokból, illetve mi ennek a társadalmi ára.

összefüggő érdekek motiválják, a forradalmak és a rájuk következő ellenforradalmak a gazdaság működésének társadalmi hatásaiból következnek, az aranytermelés felzárkózását a magas arányár serkenti stb. Maguk a sokkok tehát a rendszer mechanizmusai és működési zavarai, az arra keresett válaszokból következnek, és ennyiben se nem külsők, se nem sokkok, még ha korábban nem integrált erőforrások bevonását eredményezik is.

Ezért a válság kifejlődésével és megoldásával kapcsolatban helyesebbnek tartom az „áthárulás” vagy az „áthárítás” kifejezést, ami a globális tőkeumterülésnek a fellendülés és a visszaesés, valamint a válságok idején egyaránt ható mechanizmusára utal, és mint ilyen, a tőkeáramlás mértékében válik a világ gazdaság mindennapjainak meghatározójává. Az átháruláshoz azért pontosabb az áthárítás kifejezés, mert bár látszólag spontán piaci folyamatról – pénz- és működőtőke-áramlásról – van szó, ez két szempontból is tudatos cselekvés eredménye. Egyrészt a tőkeértékesítést szolgáló vállalati döntéseké, másrészt a szabad áramlás lehetőségét megteremtő (gazdaság)politikáé.¹⁵

Az áthárítás szorosan összefügg a tőkeértékesítés intenzív és extenzív szakaszaival, azok mozgásával, ezért szükséges itt egy rövid emlékeztető. A tőke (technológia) a fejlett régiókból (a centrumból) a kevésbé fejlett, alacsonyabb termelési (mindenekelőtt bér-) költségű régiókba (perifériákra) áramlik, ott a termelés felfutását eredményezi, amelynek talaján nő az export, és a periféria termékei megjelennek a centrum piacain, ahol versenyt támasztva kiszorítják a termelőket, további termelékenység-, illetve tőkehatékonyság-növelő lépésekre kényszerítve azokat. Az így megszülető újabb technológiák ismét kifelé áramlanak a centrumból, és így tovább. A periféria viszonylagos fejletlensége mindvégig megmarad, miközben fejlettségének abszolút szintje nő. Mindehhez értékáramlási folyamatok is járulnak, amelyek sok formában (például a csereáramokon keresztül) a periféria nemzeti munkájának elszívását, vagy másképpen fogalmazva, az erősebb tőkék gyengébbektől való profitelszívását eredményezik.¹⁶ Ebben az értelemben beszélhetünk a *válságtényezők felhalmozódásáról a periférián*.

¹⁵ Harvey [2009] az áthárítás helyett a kiigazítás kifejezést használja. A tőketútermelés lecsapolása kapcsán a tőke kivétel mellett a hosszú távú tőkebefektetések jelentőségét is hangsúlyozza, mint például az infrastrukturális beruházásokat vagy az állam szociális kiadásait. Ezért tér- és időbeli kiigazításokról beszél, összefüggésbe hozva ezeket a válságra adott megoldásokkal: „a tér- és időbeli kiigazítások egyfajta metaforái a kapitalizmus válságra adott – időbeli elhalasztás és földrajzi terjeszkedés általi – megoldásainak”. (i. m. 82. old.)

¹⁶ Ezt a folyamatot Szalavetz [2013] mikroszinten, a transznacionális vállalati hálózatok kapcsán, mint az értékláncban való feljebb lépés problémáját mutatja be. Megállapítja, hogy azokon a szinteken, amelyeket a transznacionális vállalatok mindig ellenőrzésük alatt tartanak, tehát az értéklánc kezdeti (stratégiaalkotás, K+F, tervezés stb.) és végpontján (értékesítés, kapcsolódó szolgáltatás stb.) „a megtermelt összes jövedelemből nagyobb részt hasítanak ki, mint a középső szakaszhoz (termelés és alaptervekenyiséget támogató szolgáltatások) kapcsolódóak”. A kettő közötti szinteken nem képződik olyan többletjövedelem, amely a felzárkózáshoz (így az értéklánc legnagyobb hozzáadott értéket biztosító szintjeinek átvételéhez) szükséges tőkefelhalmozást lehetővé tenné. Továbbá „A jövedelem megoszlása aszimmetrikus marad: a leányvállalatoknál, a multinacionális cégeken belül alkalmazott belső elszámoló árak következtében, az önálló beszállítóknál pedig a verseny költségalapú volta miatt.” (Szalavetz [2013] 6–7. old.).

4.1. Kölcsön és tőke kivitel

A második világháború után az Egyesült Államok által a 13,3 milliárd dolláros Marshall-terv keretében nyújtott és egyéb segélyek, hitelek, amelyek a kedvezményezettek áruvásárlásai, valamint az így generált konjunktúrának köszönhetően bel- és külföldön megnövekvő amerikai tőkebefektetések hozadéka révén részben visszaáramlottak az amerikai gazdaságba, segítették az amerikai gazdaság fellendülését, és a globális hierarchiában a csúcsra emelték.¹⁷ (Hasonló mechanizmus játszódtott le az 1970-es években a fejlődő és a fejlett országok viszonylatában, amikor az előbbieket által felvett hitelek elköltése révén áramlott vissza érték a fejlett országokba.)

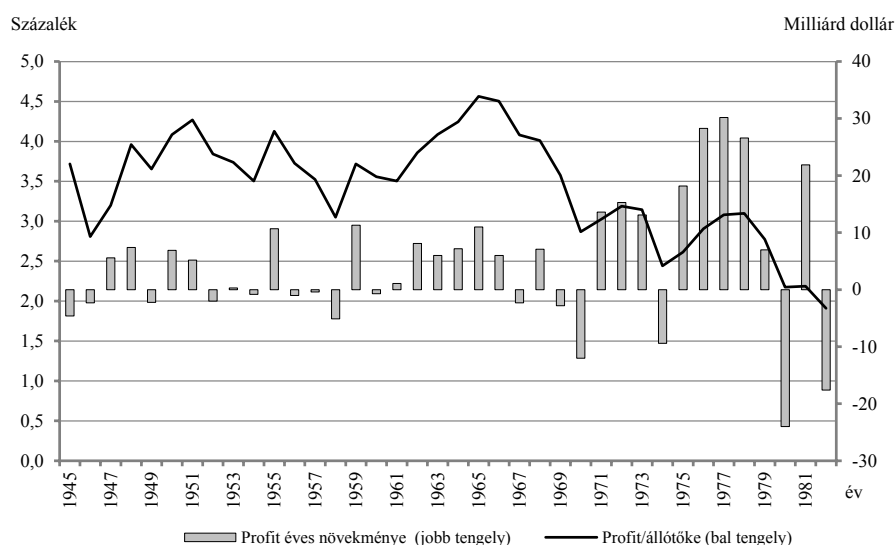
Az 1970-es évekre végképp kimerült az energiaigényes technológiai korszak, bekövetkezett az előző Kondratyev-ciklust lezáró csomópontválság. A technológiai paradigmaváltás levezénylése és az új ciklus kibontakoztatása (a mikroelektronikai technológiák elterjedése) jelentős intézményi változást igényelt: a nemzetállami kereteket kinövő termelőerők (vállalatok) szükségletének megfelelő neoliberais recept (liberalizáció, dereguláció, privatizáció) globális térnyerését.

Az intézményi változást az olajexportőr fejlődő országoknak a rendszer fenntarthatatlanságát jelző összefogása (az olajárak megemelése) katalizálta. Az 1970-es évekre a fejlődő világ egyenjogúsági mozgalmainak és szervezeteinek (például a már 1960-ban megalakult Kőolaj-exportáló Országok Nemzetközi Szervezetének vagy az 1964-ben létrejött 77-ek csoportjának) aktivizálódása, ami szoros összefüggésben volt a Szovjetunió és az alternatív rendszer hatásának megerősödésével, a centrumországok vezető szerepének gyengülését jelentette. *Ez a technikai váltás késlekedéséből és a fejlődő országok ezzel párhuzamos gazdasági erősödéséből következett.* Az intenzív fejlődés beindulása a centumban azért késett, mert a tőke kivitel jóvoltából a periférián zajló extenzív fejlődés a profit tömegének növekedésével kompenzálta a profitráta csökkenését. Jól mutatják ezt az Egyesült Államokra vonatkozó, 1970-es évekbeli adatok is, amikor a vállalati profitoknak a lekötött állótőkéhez viszonyított aránya a korábbi időszakhoz képest radikálisan esett, míg a profittömeg addig nem látott magasságokba szökött. (Lásd a 6. ábrát.) Csökkent a kapacitáskihasználtság (az Egyesült Államokban 1967-ben még 87, 1982-ben már csak 73,7 százalékos volt (*U.S. Government Printing Office* [2010])). Ugyanebben az időben ugrott meg a fejlődő országokba áramló működő tőke mind az összes kivitel belüli arányát, mind mennyiségét illetően. (Lásd a 3. ábrát.) Míg ez 1970 és 1974 között évi

¹⁷ Az Egyesült Államok által más országoknak nyújtott, háború utáni hitelek és segélyek együttes összege 1953-ig meghaladta a 44 milliárd dollárt, amiből 32,3 milliárdot Nyugat-Európa kapott, ezen belül 7,7 milliárdot fegyverkezésre (*USDC* [1954] 899. old.). Az ország áru- és szolgáltatásexportja 1947 és 1950 között 27 százalékkal csökkent, de 1950-ről 1951-re 41 százalékkal megugrott. Az 1948–1953-as időszakban a külföldön befektetett amerikai magántőke-állomány 45 százalékkal nőtt (*USDC* [1954] 895. old.). 1951-től javult az amerikai kereskedelem cserearánya is, és nőtt az áru- és szolgáltatásmérleg egyenlege.

átlagban 3,7 milliárd dollárt, addig az 1975–1982-as időszakban már 12,3 milliárd dollárt tett ki az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának (United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD) adatai alapján.¹⁸

6. ábra. A vállalati profit rátájának és tömegének alakulása az Egyesült Államokban 1945 és 1982 között

Forrás: Az Egyesült Államok Kereskedelmi Minisztériuma Közgazdasági Elemzési Irodájának (U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis – BEA) adatai (<https://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=10&step=1#reqid=10&step=3&isuri=1&1003=16> és <https://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=9&step=1#reqid=9&step=3&isuri=1&903=43>).

Ezt a tőke kivitelét segítette a függetlenné vált fejlődő országok állami gazdaság-építő politikája, amelyhez külső erőforrásokra volt szükség. A kőolajkorszak kifulladásával (1973/74-től) a nyereségesen nem befektethető tőkék parlagon heverték a bankokban (petro- vagy euródollárok), és az e kényszer hatására olcsón nyújtott hitelekkel a perifériákon lehetségessé váltak a fejlesztések, vásárlások, tőkebecsalógató politikák. Ezek révén ugyanakkor a versenyképesebb, tőkeerősebb fejlett országok a kereskedelemben, a tőketulajdon révén és a pénzügyekben is profitot tudtak realizálni, illetve kivonni a fejlődő országokból.¹⁹ *A hitelként kihelyezett pénz tehát a fejlődők vásárlásai és a nemzetközi értékelés különböző formái jóvoltából nagyrészt már az adósságtörlesztés előtt visszaáramlott a fejlett országokba.*

¹⁸ Lásd az UNCTADStat adatait (<http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=88>).

¹⁹ Az értékelvonas formáit (ügymint a saját és közvetett tulajdonon alapuló jövedelmet, a profitrealizálást a cserében (a kereskedelemben) és a pénzügyekben) részletesen tárgyalja Farkas ([2002] 83–94. old.).

A régi tőke – a fejlett országokban már elavultnak számító technológiák kitelepítése és az áruexport segítségével – újraértékesülhetett a perifériákon, némileg késleltetve, de ugyanakkor finanszírozva az 1971-ben az Intel mikroprocesszorával megszülető új technológiára (a mikroelektronikára) irányuló fejlesztéseket és az azokon alapuló átstrukturálást (az új ciklus intenzív szakaszát) a centrumban. E helyzetben a perifériákon folyó extenzív növekedés kimerülése hozott változást, amely az adósságválság 1982-es kirobbanásában jelentkezett (Mexikó bejelentette fizetéseképtelenségét, amit országok sora követett).²⁰ A bajba jutott fejlődő országok termelési szerkezete valóban elavult volt a kor világpiaci standardjához képest, hiszen a fejlett országok „levetett” technológiájára épült. A kiigazító politikák azonban csak az adósság-visszafizetést, illetve a tőkeértékesülés költségeinek (így az állam) leépítését szolgálták, a termelési alapoknak a fejlett országok technológiai szintjére emeléséről szó sem volt. Nem is lehetett, hiszen nem a fejlesztés, hanem a tőkeértékesülés feltételeit kellett megteremteni ezekben az országokban: a kiszámítható, nyitott, alacsony (munkaerő)költségű gazdaságot.

Az 1970-es évektől ugyan már folytak technológiai fejlesztések a fejlett országokban, de ezek felgyorsulása csak az 1980-as években következett be. A vállalati K+F-et az állam az Egyesült Államokban és Európában is dollármilliárdokkal támogatta. Az 1980-as évek elején az Európai Bizottság támogatásával létrejött elektronikai nagyvállalati lobby (az akkor tizenkéttagú elektronikai „kerekasztal”) igényei szerint beindultak az integrációs szintű K+F-programok is, előbb az alap kutatások, majd az 1985-ös Euréka programmal a termékszintű (!) fejlesztések támogatására. (Bővebben erről lásd *Artner* [1989].)

A fejlesztésekhez szükséges összegek nagy részét a korábban felhalmozott profitek mellett az 1980-as években a fejlődő országokból adósságtörlesztés címén beszedett, illetve az onnan egyéb jogcímenek kivont összegek szolgáltatták. *Meadows*-nak [1989], „A növekedés határai” című könyv szerzőjének számításai szerint a fejlett északról a fejlődő délre 1979-ben nettó 40 milliárd dollár, onnan visszafelé viszont az 1980-as évek átlagában évente 85 milliárd dollár áramlott. A fejlődő világ összes adóssága mégis háromszorosára nőtt.

Az adósságválság 1982. évi kitörése utáni tíz évre a Világbank²¹ és UNCTAD online adatbázisa alapján végzett saját számításaim szerint az adatok a következők. 1983 és 1992 között, a fejlődő országok teljes (állami, magán, rövid és hosszú lejáratú) külső adóssága 962 milliárdról 1 830 milliárd dollárra (tehát 868 milliárd dollárral) nőtt. Ugyanezen idő alatt 1 535 milliárd dollár adósságszolgálatot teljesítettek.²² Az adóssá-

²⁰ Az adósságválságot közvetlenül az Egyesült Államok kamatemelése váltotta ki, ez azonban maga is következmény volt. Az amerikai kamatok – az infláció elleni harc és a dollártartalékolás elősegítése jegyében, illetve az ország sajátos gazdaságának elkényelmesedését is lehetővé tevő világ gazdasági pozíciója miatt – már 1977 óta felfelé kúsztak.

²¹ <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DECT.CD> External Debt Stocks

²² <http://data.worldbank.org/indicator/DT.TDS.DECT.CD> Debt Service on External Debt

gon így a nettó transzfer (azaz a hitellehívás és az adósságtörlesztés különbözete) a tíz év alatt összesen mínusz 667 milliárd dollár volt, vagyis a fejlődő országok évi átlagban közel 67 milliárd dollárral támogatták hitelezőiket. (A hosszú lejáratú adósságállomány 761 milliárdról 1 485 milliárd dollárra (724 milliárd dollárral) emelkedett.²³ A szóban forgó tíz év alatt 276 milliárd dollár külföldi működő tőke áramlott a fejlődő országokba, és 100 milliárd dollár ment ki onnan. A nettó működőtőke-beáramlás tehát 176 milliárd (évi 17,6 milliárd) dollárt hozott a fejlődőknek.²⁴ Az adósság és a működőtőke-áramlás együttes figyelembevételével pedig *a fejlődő országokból átlag évi nettó 49 milliárd dollár áramlott ki, miközben adósságállományuk évente átlagosan közel 87 milliárd dollárral gyarapodott.* (Ugyanezt a számítást az 1982 és 1990 közötti kilenc évre elvégezve, évi átlag nettó 42 milliárd dolláros kiáramlást kapunk.)

Az UNCTADStat adatai²⁵ alapján a hosszú távú adósságok tekintetében a nettó forrástranszfer a fejlődő országok számára 1982 és 1990 között összesen 45,8, az 1983–1992-es időszakban pedig 79 milliárd dollár veszteséget jelentett.

Az előbbieket a fejlődő világ egészére vonatkozó adatok, amelyek azonban jelentős különbségeket takarnak. Az 1980-as évek adósságválságának legnagyobb vesztesei a latin-amerikai országok voltak. Esetükben a nettó forráskiáramlás a Világbank korábban idézett adatbázisa szerint évi 48-50, az UNCTAD adatai alapján a hosszú távú adósságra évi 15 milliárd dollárt tett ki. A jövedelemmérleg, a közvetlen tőkebe-ruházások és az egyéb (autonóm) tőkeáramlás nettó értékeinek összegével számolva, az ENSZ Latin-Amerikai és Karibi Gazdasági Bizottsága az export százalékában adja meg a nettó forrástranszfer alakulását a térségre vonatkozóan: 1982 és 1990 között a régió exportjának 18,9 százalékát emésztették fel az e címeken kiáramló összegek. Ezt követően, az 1990-es években, a nettó forrásáramlás pozitív volt, a 2000-es évek többségében azonban ismét negatívvá vált (*ECLAC* [s. a.]).

Fekete-Afrika az 1970-es és 80-as években összesen 322,3 milliárd dollárt vesztett a tőkekiáramlás látható és láthatatlan csatornáin keresztül (alulszámítások, nem regisztrált pénzáttalások és egyéb rejtett jövedelemáramlás miatt). Eközben működő tőkéből, hivatalos fejlesztési segélyből és nettó hitelekkel összesen 381,3 milliárd dollárt kapott. Az első kettő, tehát a működőtőke-beáramlás és a hivatalos fejlesztési segélyek együttes összegét 35 százalékkal múlta felül a tőkekivonás. A különbözetet ugyan az adóssággal kapcsolatos nettó transzfer túlkompenzálta, ez azonban az eladósodás jól ismert természete miatt nem mondható előnynek. 1970 és 1999 között az összes beáramlás 77,3 százaléka távozott a kontinensről a tőkekivonás különböző csatornáin keresztül, 2000 és 2010 között pedig 72,2 százaléka.²⁶

²³ <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DLXF.CD> External Debt Stocks, Long-Term.

²⁴ Lásd az UNCTADStat adatait (<http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=88> Inward and Outward Foreign Direct Investment Flows, Annual, 1970–2011).

²⁵ <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=116>

²⁶ A számítások alapjául *Boyc–Ndikumana* [2012] kutatási jelentésének 11. oldalán közölt 3. táblázat szolgált.

Az 1980-as évtized tehát a fejlett országok modernizációs periódusa, az állami és a vállalati elektronikai fejlesztések évtizede, amit a fejlődő országokból származó dollármilliárdok közvetlenül és közvetve is (az adósságszolgálat mellett a fejlődő országokban értékesített termékek és az újra profitot hajtó technológiák kitelepítése által) jelentős mértékben támogattak.

Ezekben az években a fejlett országokban lezajlott az átstrukturálás (az intenzív szakasz), és a termelés áttért az új (mikroelektronikai alapú) technológiákra.

Mindez azonban nem lett volna lehetséges *intézményi változások* nélkül. Az 1980-as években bekövetkezett az átstrukturálást lehetővé tevő neoliberális fordulat: a tőkeáramlás előtti kereskedelmi, jogszabályi és kormánypolitikai akadályokat az adósságkezelés kapcsán a fejlődő országokban is lebontották. Ennek köszönhetően a fejlett országokban a kapacitáskihasználtság ismét emelkedett, a profitráta csökkenése megállt, és a szokásos rövid ciklusú hullámokon keresztül növekvő periódusba lépett. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy *a)* a profitráta nem tért vissza az 1940–50-es évek szintjére, valamint *b)* a bruttó profitráta *hosszabb időtávon érvényesülő esését* a nettó profitráta a profitadó csökkenése révén kevésbé érezte meg.²⁷

Az 1970-es évek csomópontválsága átstrukturálta a termelést, és kikényszerítette az új intézményi viszonyokat, mindezt nagymértékben a hitel és a tőke kivétel révén megvalósuló áthárítási mechanizmusból fedezve.

Az 1970-es években lezárult egy Kondratyev-ciklus, és elindult egy újabb, amely a nemzetköziesedés még magasabb fokára juttatta a világtermelést. A tőke kivétel folyamatossá (a tőkeallokáció globálissá) válásával, az extenzív és az intenzív szakaszok kvázi egyidejűségével, a hierarchikus világot jellemző óriási különbségek kihasználásával, *az áthárítási körök is a mindennapok részévé váltak.* A hosszú távú tőkeértékesülési ciklust ez nem kiküszöbölte, hanem intenzifikálta, felgyorsította, és így lerövidítette. A termelés gyors bővülése és a tőke felhalmozódása miatt a perifériák piaca is gyorsan megtelt, több esetben (például a nagy piacú, exportorientált, gyors növekedésű (BRICS-)országokban, Braziliában, Oroszországban, Indiában, Kínában és Dél-Afrikában) saját bázison is fellendült az extenzív termelés, így az áthárítási körök egyre szűkültek. Itt jutottak szerephez a centrum belső, integrált és immanens perifériái: a gyengébb európai gazdaságok (integrált periféria) és az egyes (akár fejlett) országokon belüli, kisebb fizetőképességű piaci szereplők (immanens periféria: háztartások, kisebb vállalkozások és végső soron a bérből élők). A centrumtőke a válságot végül ezeken a területeken halmozta fel, és növelte újabb csomópontválsággá.

²⁷ Az Egyesült Államok profitjának adótartalma 1981-ig a 35–40 százalékos sávban mozgott, az 1980-as években 30–35 százalék volt. Ezt követően tovább csökkent, 2011 harmadik negyedévében már csak 20,9 százalékot ért el. Lásd BEA [s. a.].

5. Csomópontválságtól csomópontválságig

Az 1980-as évekre kialakult struktúra a történelmileg gyorsuló technológiai fejlesztések miatt hamar kifulladt. Az erre az időszakra jellemző 3-5 százalékról a világ-GDP éves növekedési üteme 1991-ben 1 százalékra esett. De – mint azt annak okaival együtt a 3. fejezetben tárgyaltam – a dinamizmust már addig is a fejlődő országok adták, a fejlettek növekedése azoktól számottevően elmaradt. (Lásd az 1. ábrát és a táblázatot.) A magyarázat az extenzív fejlődés (az expanzió) „exportálásában” rejlik a fejlettekénél nagyobb, azok „fejlesztő” államai jóvoltából is bővülő piacokra.

1989-ben azonban megszületett az internet, és lezajlott a rendszerváltás Kelet-Európában. Az előbbi a tőkeáramlás és az innováció felpörgetésével, az utóbbi az új áru- és munkapiacok megnyitásával nyújtott lehetőséget a másod- és harmadrangú technológiák, termékek újraértékesítésére, az extenzív szakasz fellendítésére a periférián. Így a világ GDP-je 1991 után ismét nagyobb, bár a korábbinál alacsonyabb ütemet vett fel.

A világ és fő országcsoportjai GDP-jének átlagos növekedési üteme 1970 és 2011 között (százalék)

Országcsoportok	1970–1980	1980–1989	1990–2000	2001–2011
Világ	3,8	3,3	2,8	2,7
Fejlődő országok	5,8	3,5	4,9	6,2
Átalakuló gazdaságok	5,0	3,5	–4,5	5,2
Fejlett országok	3,3	3,2	2,6	1,4

Megjegyzés. Az UNCTAD csak a fejlécben szereplő bontásban közli adatait.

Forrás: UNCTADStat adatai (<http://unctadstat.unctad.org/TableView/tableView.aspx?ReportId=109>).

Az 1970-es évek csomópontválsága után következő tőkeértékesülési hosszú ciklus jellemzője, hogy az 1990-es években *megnőtt a tőke legmobilabb formájának, a pénztőkének a forgási sebessége* és vele együtt a spekuláció is. Ez, bár a reálszféra viszonyainak szülötte, viszonylagos önmozgásával maga is visszahat a reálszférára.²⁸ A pénzügyek szerepére (a finanszírozásra) a későbbiekben még visszatérek.

Regionális válságokkal tarkítva, sőt éppen e válságokon keresztül, az 1990-es években gyors ütemben folyt a globális tőkekoncentráció. Ezt az Európai Unió egyesülése és kibővülése is elősegítette. A nemzetközi vállalati összeolvadások és

²⁸ „...a jelentős hitelválságok gyakran közvetlen következményei a hosszára nyúlt expanziós ciklusoknak, vagy a rendszerszintű strukturális problémáknak” (Simai [2009] 14. old.). Az 1970 és 2007 közötti „bankválságok kialakulásában a rossz makrogazdasági környezet volt az előfeltétel” (Magas [2011] 53. old.).

fúziók kétharmadában európai vállalatok voltak a vásárlók.²⁹ Az első koncentrációs hullám 2000-ben érte el csúcsát, és ebben az évben fulladt ki az 1970-es évek válságából kiemelkedő, mikroelektronikára épülő tőkeértékesülési hosszú ciklus. *Az utóbbi tehát nem 2008-ban ért véget, válsága nem ekkor kezdődött, hanem már 2000–2001-ben, az Egyesült Államok információtechnológiai boomjának „soft landingjével”* (puha földet érésével).

Csak hogy ez a válság a liberalizációval megkönnyített tőkeáramlás, finanszírozás és hitelezés jóvoltából még évekig a szőnyeg alatt maradhatott.³⁰ Az amerikai gazdaság 2001-es megtorpanása ezért volt enyhe. A válság ekkor még nem tört felszínre, az intézmények – a végletekig liberalizált pénz- és tőkeáramlás – továbbra is teret adtak továbbgörgetésére. Ez tette lehetővé a fölös – profittal már nem befektethető, pénzformában levő – tőke túlsordulását, a centrumban való felhalmozódását egészen az intézmények válságát is jelző csomópontválságig. A 2000-es évek a centrum közvetlen földrajzi és társadalmi fél- és belső (integrált és immanens) perifériájára irányuló „belső” áthárítás évtizede, ezért koncentráliódik a válság oda, és ezért terjed – látszólag – onnan tovább, ahová „exportálták”.

6. Az elmúlt hosszú ciklust lezáró belső áthárítás

A 2000-ben megérő válság elhúzódását okozó áthárítás internalizálódásának lényege, hogy a tőkeértékesülés a perifériák telítődése miatt az adott technológiai bázison alapuló termelés kiterjesztésével, tehát *extenzív módon történt a centrumban is*.

A külső áthárítás, és ennek révén a perifériákról történő értékbevonás, nem szűnt meg, sőt, a tőkefelesleg túlsordulása miatt intenzifikálódott. Mint *Boyc–Ndikumana* [2012] kimutatta, a 2000-es években még a világ legszegényebb kontinenséről, Afrikából történő nettó forráskivonás is megnövekedett.

A növekedés extenzív szakaszának a centrumra (is) „ömlése” okozta a fejlett és a fejlődő országok GDP-növekedése közötti korreláció erősödését is. (Lásd az 1. és a 2. ábrát.) Az extenzív fejlődés a centrum integrált és immanens fél- és belső perifériáinak való hitelezés révén generált kereslettel történt, és fő nyertesei a hitelből táplált kereslet okán piacot nyert legnagyobb tőkék voltak. Az így felhalmozódott adósságok végső soron a kifulladás ciklus tőkevesztéseit jelentik, amelyeket a finanszírozás (hitelezés) hiányában maguknak a tőketulajdonosoknak kellett volna viselniük.

²⁹ Lásd az UNCTAD honlapját (<http://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/Annex-Tables.aspx>).

³⁰ „... a gyors ütemű gazdasági fejlődés miatt hosszú időn keresztül ezek [a rendszerszintű strukturális problémák] észrevétlenek maradnak” (*Simai* [2009] 14. old.).

Az extenzív szakasz internalizálódása egyben az 1970-es években indult hosszú hullám végét képezte: az adott technológiai paradigmában rejlő profittermelési lehetőségek kimerültek. Ezért az innovációs lendület a centrumban megakadt, az intenzív szakasz – ismét, mint az 1970-es években – késlekedett.

Az internalizálódásban két dolog játszott lényeges szerepet: 1. az a tény, hogy a mikroelektronikai alapú technológiák jóvoltából megnövekedett termelékenységgel a piacok gyorsan telíthetők, és telítődtek is; 2. a külső perifériák fejlődésének és a finanszírozásnak a sajátos kapcsolata. Ezek azt okozták, hogy egyfelől a külső áthárítás terei – a transznacionális tőkefelhalmozásból következő fölös tőkemennyiséghez képest – a 2000-es évekre jelentősen csökkentek, másfelől a felpörgő finanszírozás a centrum integrált és immanens fél- és belső perifériáin is kedvező tőkemegtérülési lehetőségeket kínált. Az összefüggéseket bonyolítja, hogy ez utóbbi – a centrum növekvő kereslete és profitja – piacot jelentett a külső perifériáknak (a fejlődő országoknak), így az ottani expanzió (és az oda irányuló tőkekivitel is) folytatódhatott.

6.1. A működőtőke-áramlás jellemzői a 2000-es években

Az előbb vázolt folyamatokat, tehát a periféria telítődését, illetve a *fölös, nyereséges befektetést kereső tőkék túlsordulását és magában a centrumban történő felhalmozódását* mutatja a működőtőke-áramlás története.

– 2000 után a világ működőtőke-áramlása egy időre visszaesett, ami elsősorban a fejlett országokba áramló tőke csökkenéséből adódott. 2004-től lendült fel újra, de immár a másodlagos ok, a finanszírozás jóvoltából. (V.ö. 3. és 8. ábra.)

– A működőtőke-áramlás mérséklődése kevésbé érintette a fejlődő országokat, ezért részesedésük a beáramlásból 1999 és 2004 között nőtt: amikor az Egyesült Államok információtechnológiai konjunktúrája által vezetett fellendülés kifulladás, a tőke még mindig jobban tudott értékesülni a perifériákon, mint a centrumban, ahol a piacok a fizetőképes kereslethez képest már telítődtek.

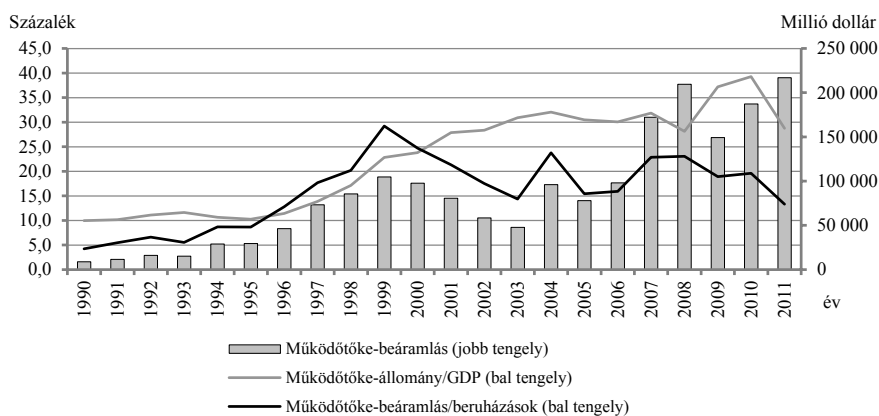
– A külföldi tőkeállomány/GDP az 1990-es évek előtt a fejlődő országok esetében jóval magasabb volt, mint a fejletteké. Az 1990-es évekre a két országcsoporthoz közeledett egymáshoz, és 2004-től már a fejletteké volt nagyobb.

– A külső áthárítás területeinek összeszűkülésében a BRICS-országok, de mindenekelőtt Kína felemelkedése, gazdaságának saját lábra állása volt a fő ok. 1979-től *Teng Hsziao-ping* „nyitási” politikája Kínát a kapitalista fejlődés államilag vezérelt útjára vezette, és ezzel hatalmas szeletet hara-

pott ki a globális piacból. A működő tőke beáramlása Kínába 2000 és 2004 között azonban jelentősen (az 1998-as szint alá) csökkent, ezt követően 2007-ig ismét fellendült, de már nem érte el a 2000-es csúcst.³¹ Ugyanakkor a 2000-es évek elejétől Kína saját működőtőke-kivitele dinamikusan emelkedett. (Erről bővebben lásd *Artner* [2008].)

– Az adósságválságon túljutott Latin-Amerikában a 2000-es években a belső gazdasági-társadalmi fejlődésre koncentráló, a transznacionális vállalatok tevékenységét részben korlátozó rezsimek jutottak uralomra (az állam fokozott gazdasági szerepvállalása, illetve a jövedelmek szegények javára való újraelosztása mellett). Az itteni extenzív fejlődés forrásai tehát (például az állami beruházások vagy a nemzeti tőke fejlődése révén) részben és időlegesen függetlenedtek a centrumtól. Ezt tükrözi az is, hogy a friss tőke beáramlása a fejlődő amerikai régióba az abszolút értékek alapján 1999 után veszített lendületéből (a következő hét évben nem is tért vissza az 1999-es csúcsra), a beruházásokhoz mért aránya visszaesett, de az újrabefektetett profit arányának növekedése³² miatt csak néhány év késéssel (2004-től) állt meg a külföldi működőtőke-állomány GDP-hez mért arányának növekedése. (Lásd a 7. ábrát.) Változást csak a válság éveit hozták.

7. ábra. A latin-amerikai és a karibi térség működőtőke-importja 1990 és 2011 között

Forrás: UNCTADStat adatai (<http://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/Annex-Tables.aspx>).

³¹ Lásd az UNCTADStat adatait (<http://unctadstat.unctad.org/TableView/tableView.aspx?ReportId=88>).

³² A dél-amerikai országokban egyrészt a kormánypolitikák miatt is bővülő fogyasztói piac, másrészt a ki-termelő ipar magas profitrátái ösztönözték a nyereség visszaforgatására. Az újrabefektetett profit aránya a Bra-zília nélkül vett Dél-Amerikában 2003 és 2011 között elérte a 45 százalékot, miközben 1994-től 2002-ig csak 11 százalék volt (*UNCTAD* [2012] 53. old.).

– A külső áthárítási területek szűkülését jelentette a transzformációs válságán túljutott Kelet-Európa integrálása az Európai Unióba, amennyiben ezek az országok a centrum saját, integrált perifériájává váltak. 1990 és 2000 között nyolc, az EU-hoz 2004-ben csatlakozott kelet-európai tagországba irányult a fejlett országok tőkekivitelének 2,8, 2001-től 2008-ig pedig már 4,4 százaléka. Ha ehhez hozzávesszük az euró válságországait (Portugáliát, Írországot, Görögországot, Spanyolországot) és a 2004-ben vagy azt követően csatlakozott többi kevésbé fejlett országot (Máltát, Ciprust, Bulgáriát, Romániát), akkor azt kapjuk, hogy a vizsgált két időszak (1990–2000 és 2001–2008) között ennek az integrált perifériának az aránya 9,8-ról 13,1 százalékra emelkedett a fejlettek összes működőtőke-importján belül (UNCTAD [2013]).

– A tőke Afrikában is „igyekezett” terjeszkedni: az ide irányuló működő tőke éves mennyisége 2000 és 2008 között hatszorosára, a kontinens aránya a világ éves működőtőke-importjából 0,7-ről 3,2 százalékra nőtt.³³ Említettem, hogy ezzel együtt nagyobb lett a tőkekivonás is. Az Egyesült Államok afrikai beruházásainak éves értéke a 2000–2008-as időszakban több mint háromszorosra emelkedett.³⁴ Kína beruházásai 2008-ban igen alacsony szintről 5,5 milliárd dollárra nőttek (MOFCOM [2010]), de még így is csak 15 százalékát tették ki az Egyesült Államok adott évi, afrikai működőtőke-beruházásainak. Az afrikai kontinens mindezzel együtt is csak kis súlyt (2008-ban 2,5, 2011-ben 2,8 százalékot) képviselt a világ működőtőkeimport-állományából, a fölös tőkét nem tudta felszívni.³⁵

6.2. Financializálódás és hitelezés

A működőtőke-áramlási folyamatok karöltve jártak az 1990-es évek pénzügyi liberalizációjával. A pénzügyi felfűvódás felfelé húzta a periféria termelését, és „megelőzte” a keresletet a centrumban az intenzív szakasz kimerülése után: *az extenzív fejlődés (az expanzió) így mindenütt egyszerre zajlott*. Mindennek katalizátora a hitelezés volt.

Míg az 1990-es évek kezdete óta, az Egyesült Államokat leszámítva, a fejlett országok költségvetési és külső egyensúlya többnyire javult, a fejlődő országok külső eladósodása nagyobb lett. Ez utóbbi országcsoporthoz az átalakuló gazdaságokkal (19 délkelet-európai és a FÁK-országokkal), valamint az EU-hoz 2004-ben csatlakozott nyolc kelet-európai tagországgal együtt már az 1990-es években is gyorsan növelte

³³ Lásd az UNCTADStat adatait (<http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=88>).

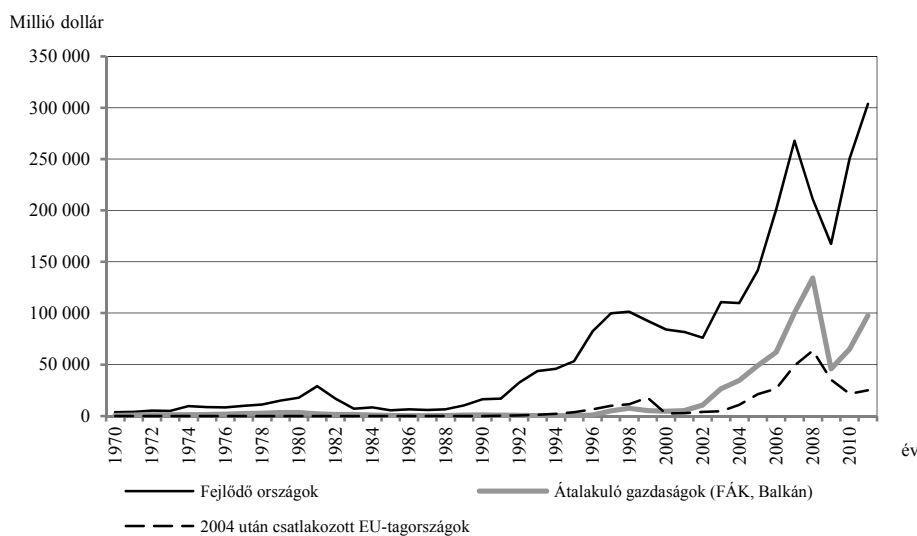
³⁴ Lásd a BEA adatait (<http://www.bea.gov/international/di1usdbal.htm>).

³⁵ Lásd az UNCTADStat adatait (<http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=88>).

hosszú lejáratú külső adósságállományát, bár ez a trend az évtized végétől a délkelet-ázsiai válság hatására átmenetileg megfordult. 2002-ig az adósságállomány csökkent, azután azonban a korábbiaknál is gyorsabban emelkedett.

A hitelfelvétel a fejlődő országokon belül a tíz legnagyobb feltörekvő országra koncentrálódott, és elsősorban nem garantált magán (vállalati, lakossági) hitel formáját öltötte. A hitel támogatta az extenzív növekedést és az exportot, ami az adósság GNI-hez és exporthoz viszonyított arányának csökkenésében jelent meg (WB [2013a] 3–4. old.). Mint a 8. ábrából látszik, 2002 után a fejlődő országokra jellemző eladósodási folyamatba immár újabb területek (a Független Államok Közössége (FÁK) és a Balkán, valamint az EU időközben „belsővé” vált – újólag integrált – perifériája, a 2004 után csatlakozott országok) ugyancsak bekapcsolódtak. A fejlődő országok esetén ez jelzi azt a már 1970-es években is tapasztalt törvényszerűséget, hogy *a fejlettségi hierarchia alsóbb fokán álló gazdaságok a globális tőkemegtérülési rendszerbe többnyire csak egyensúlyvesztés árán integrálódhatnak.*

8. ábra. Hosszú lejáratú külső hitelfelvétel 1970 és 2011 között (lehívások éves értéke)

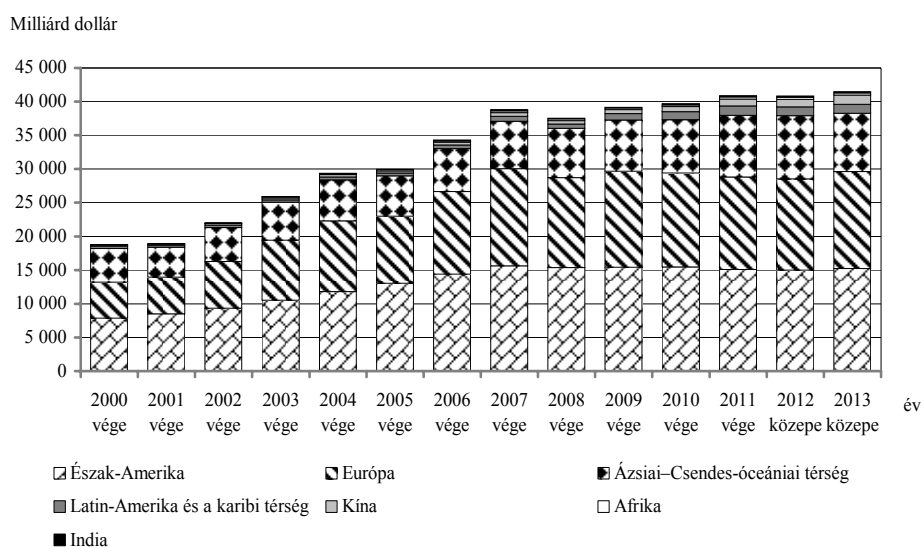

Forrás: UNCTADStat adatai (<http://unctadstat.unctad.org/TableView/tableView.aspx?ReportId=116>).

Az eladósodás azonban a centrumban, annak integrált és immanens fél- és belső perifériáin (a gyengébb gazdaságok, piaci szereplők és társadalmi csoportok körében) is bekövetkezett. A fejlődő országokat jellemző extenzív fejlődés, illetve a vele járó állami eladósodás tehát a 2000-es években újabb (ál)növekedést biztosító tényezővel egészült ki: a fejlett országok lakosságának eladósodásával. A *Credit Suisse* [2013] adatai alapján végzett számításokból kiderül, hogy 2000 és 2007 vége között

a világ összes háztartásának teljes adóssága 20 billió (20 ezer milliárd) dollárral (81,2 százalékkal) nőtt, s e növekmény 84,3 százalékát Európa (45,5%), illetve Észak-Amerika (38,8%) adta. Az utóbbi részesedése a háztartások adósságállományából a jelzett időszakban 41,8-ről 40,3 százalékra mérséklődött, Európáé viszont 28,5-ről 37,2 százalékra emelkedett. (Lásd a 9. ábrát.)

9. ábra. A háztartások adósságállományának megoszlása 2000 vége és 2013 közepe között

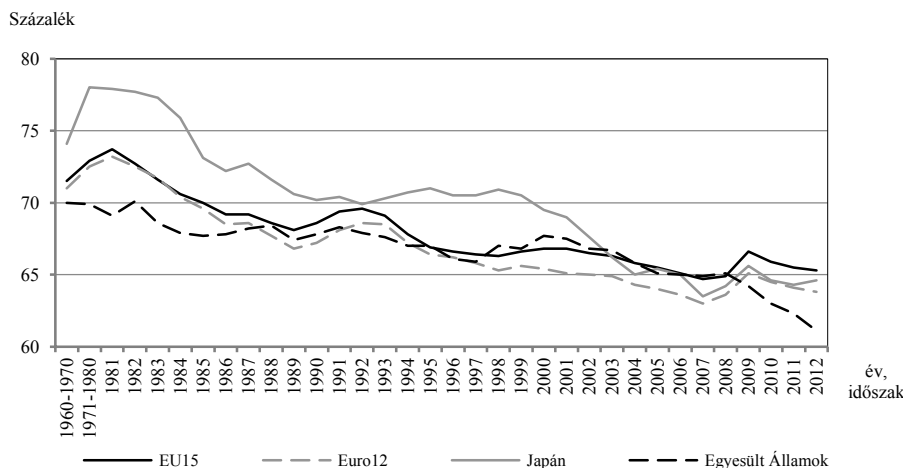
Forrás: Saját számítás a Credit Suisse [2013] adatai alapján.

A háztartások adósságának aránya a háztartási eszközállományhoz képest nőtt, tehát a vagyonnövekedés részben kötelezettségfelhalmozást jelentett. A világ egészében a vagyonnövekedés 20,4, Észak-Amerikában 35,1 százaléka származott adósságnövekedésből.

A béreknek (illetve a munkáért kapott díjazásnak) a GDP-hez viszonyított aránya csökkent, éppen a legfejlettebb – a tökemegtérülési ciklus intenzív szakaszát megvalósítani képes – országok esetében a leginkább, ami kereslethiányt eredményezett. (Lásd a 10. ábrát.) Ezt hivatott pótolni a lakosságnak nyújtott hitel, amely azonban – lévén jövőbeli, de éppen a termelés intenzifikálódása, vagyis csökkenő élönmunkaigénye miatt soha nem realizálható jövedelem – magában hordta a válságot.

A válságért elsőként a pénzügyi szabályozás elégtelenségét szokás okolni. Ez azonban felszínes magyarázat. A pénzügyi szabályozás változása ugyanis a szabadpiaci elvek következetes kiszolgáltatásának tudható be.

10. ábra. A munka díjazásának GDP-hez viszonyított aránya a fejlett országokban 1960 és 2012 között

Forrás: European Commission [2012].

Az 1970-es évek válságából kiemelkedő új hosszú ciklus fellendülő termelésének tőkeigényére reagáló és a szabad vállalkozás szellemében születő, nem banki pénzügyi intézmények az Egyesült Államokban már az 1980-as évektől kezdve, nagyrészt éppen az új elektronikai technológiák segítségével nyújtottak banki szolgáltatásokat. Mindez szűkítette a tradicionális bankok piacát, amelyek erre összeolvadásokkal és más szektorok felé terjeszkedéssel válaszoltak. E pénzügyi konszolidációs stratégiákra annál is inkább szükség volt, mivel az Egyesült Államokon kívül (az Egyesült Királyságban, Japánban) is ugyanilyen folyamatok zajlottak. Ráadásul ezek eredményeként sokkal stabilabb (nagyobb tőkeerejű, diverzifikáltabb) intézmények jöttek létre. (A pénzügyi szabályozás változásának okairól, vitáiról és a körülötte dúló érdekekről lásd Wilmarth [2002]; Biedermann [2011], [2012].) Így tehát egyfelől meg kellett szabadítani a bankokat attól a versenyhátránytól, amelyet még a korábbi nagy válság után született Glass–Steagall-törvény terhelt rájuk, másfelől, a tőkeértékesülés elősegítésére fel kellett élénkíteni a piacok telítődése miatt lanyhuló keresletet.^{36, 37}

³⁶ Az 1933-as Glass–Steagall-törvény szétválasztotta a kereskedelmi és a beruházási banki funkciókat, magyarán megtiltotta a bankoknak, hogy értékpapírokkal kereskedjenek. Az 1980-as évek tőkeéhségében született, új pénzügyi termékek (például értékpapírok) és intézmények azonban elszívták a hitelpiac egy részét a bankok elől. Egyszerűen fogalmazva, a bankoknak – elvileg – tilos volt értékpapírokkal kereskedni, de más pénzügyi intézményeknek megengedett volt kereskedelmi banki funkciókat (például betétkezelést és hitelezést) ellátni. A Glass–Steagall-törvényt tehát az élet felülírta, így 1980-ban részlegesen, 1999-ben pedig végérvényesen hatálytalanították. Lásd még Wilmarth [2002].

³⁷ „A középosztály lassan kezdett anyagilag leszakadni, a politikai nyomás pedig erősödött, hogy a hitelhez jutás könnyítésével oldják meg a problémákat. »Az alacsony keresetű vevőknek is lehet ugyanolyan szép háza, mint bárki másnak« – hangsúlyozta Bush akkori amerikai elnök.” (Biedermann [2011] 16. old.)

Az egész folyamatot a magántőke kezdeményezte, de az állam és természetesen a magántőke megtérülési feltételei felett örködni hivatott amerikai Federal Reserve System (központi jegybank) is támogatta, különösen az 1990-es évek végétől, amikor az 1970-es években induló hosszú ciklus technológiai paradigmája (az információs technológiákra épülő fellendülés) kifulladásban volt. Az Egyesült Államokban a GDP növekedési üteme 2000-től meredeken esett (2001 első és harmadik negyedében egyenesen negatív volt), 1999-től csökkent a beruházások abszolút és GDP-arányos értéke is, elsősorban az információtechnológiai ipar visszaesése miatt.³⁸ Az összprofit addigi éves növekedése megállt, sőt, a profittömeg 1998-ban 10 százalékkal kisebb lett, és 2003-ig nem is tért vissza az 1997-es szintre. Ennek megfelelően csökkent (1997 és 2001 között 4,9-ről 3,3 százalékra) a lekötött tőkéhez viszonyított profitráta is.³⁹ A gazdaság továbbpörgetéséhez a hitelezés felszabadítására volt szükség. A kereskedelmi bankokat diszkrimináló szabályozás feloldása mellett (az 1999-ben elfogadott Gramm–Leach–Bliley-törvény értelmében) a Federal Reserve System az irányadó kamatlábat 2000 és 2003 között 6,24-ről 1,13 százalékra szállította le.

Az általános pénzügyi liberalizáció következtében a telített piacokon profittal már nem befektethető, a sokszor a termelővállalatok saját pénzügyi intézményeiben paragon heverő tőkék a hitelezés és a spekuláció rohamos mértékű bővülése mellett utat találtak vissza a termelésbe: folytatódta, sőt felpörögtek a vásárlások, a fogyasztói piacokon keresztül multiplikátorhatást gyakorolva a reálszférára.

– A világ más részeiről származó profit aránya az Egyesült Államok összprofitján belül 1996 és 2000 között 13,7 százalékról 19,3-ra emelkedett, majd 2006-ig ugyanilyen meredeken csökkent. 2006-tól ismét aránynövekedés következett. Ezen a profiton belül azonban nagyobb lett a fejlődő országok, mindenekelőtt Latin-Amerika és a karibi térség aránya.

– Az 1998–2002-es időszakban az összes profiton belül 21,6-ről 34,9 százalékra nőtt a pénzügyi szféra részesedése, azt követően azonban csökkenni kezdett, és 2009-ben már csak 19,6 százalékot ért el.

A feldolgozóipar ezzel éppen ellentétes trendet írt le, legalábbis 2006-ig, amikor már a hitelalapú extenzív kiterjesztés is kezdett kifulladásra.⁴⁰

Az, hogy a 2000-es évek fellendülését a pénzügyek generálták, a nemzetközi tőkekoncentráció ágazati szerkezetének alakulásából is látszik. (Lásd a 11. ábrát.) A

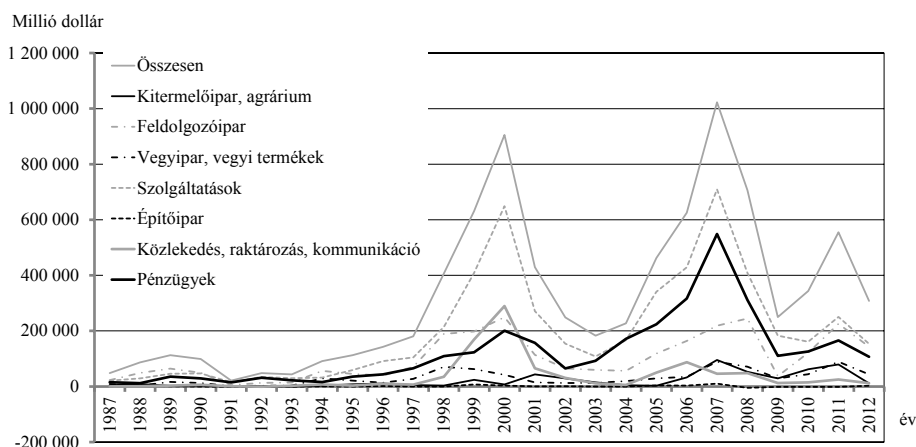
³⁸ Lásd a BEA adatait (<http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/ERP-2010/pdf/ERP-2010-table19.pdf>).

³⁹ Lásd a BEA adatait (<http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=10&step=1#reqid=10&step=3&isuri=1&1003=16> és <http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=9&step=1#reqid=9&step=3&isuri=1&903=43>).

⁴⁰ Lásd a BEA adatait (<http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/ERP-2012/pdf/ERP-2012-table91.pdf>).

nemzetközi felvásárlásokban és fúziókban 2000-ig a pénzügyek nem haladták meg lényegesen a feldolgozóipart, sőt, az 1990-es évek második felében az hagyta le a pénzügyeket. A 2000. évet követő visszaesés után, 2002-től azonban először a pénzügyi ágazat lendült fel, majd *maga után húzta a feldolgozóipart* is.

11. ábra. A nemzetközi összeolvadások és fúziók ágazati szerkezete (vásárlások alapján) 1987 és 2012 között

Forrás: UNCTADStat adatai (<http://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/Annex-Tables.aspx>).

A pénzügyi felfúvódásban fontos szerepe volt az eurózónának, amely a kisebb versenyképességű tagországok nagyobb inflációs hajlama és az alacsony német inflációhoz igazodó euró értékállósága miatt negatív reálkamatú hitelfelvételt tett lehetővé, és igazi vásárlási boomot generált a globális értelemben félperifériának, a centrum viszonylatában „integrált félperifériának” nevezhető országokban (Spanyolországban, Portugáliában, Írországon és Görögországban). Az innen származó hatalmas nyereségből nagyrészt a legerősebb országok (így Franciaország és Németország) profitáltak. (Bővebben lásd *Armer–Róna* [2012].)

6.3. Túlcsoordulás és bumeráng

A tőkefelhalmozás logikájából és annak globális formájából következően a tőkefőlöslegben rejlő válság visszaérkezett oda, ahonnan „feladták”. A következőkben az eddigiekben több oldalról is bemutatott reexportot foglalom össze röviden.

Az 1970-es évek csomópontválságát követő hosszú hullám 2000-ben érte el zenitjét, amikor a mikroelektronikán alapuló technológiai paradigma az internettel ki-

fulladt. A felgyülemlett profit a 2000-es években a pénzügyeken keresztül „fiktív” keresletet teremtett, ami két következménnyel járt: 1. a hitelboom elodázta a válság kirobbanását, mivel *lehetővé tette a leváltásra érett struktúrák továbbélését szolgáló extenzív fejlődést nemcsak a periférián, de a centrumban is*; 2. a nem realizált profit hitellé és abból vásárlásokká válva, visszatért a tőketulajdonosokhoz, *az eredeti veszteséget ezzel a tőke oldaláról a hitelfelvevők (végső soron nagyrészt a munka) oldalára hárítva*.

Az intenzív fejlődés továbbra is alapvetően a fejlett országokat jellemezte, de a technológiai paradigma kimerülése már érződött: az innovációk növekedése megállt. (Lásd az 5. ábrát.) Technológiai ugrásra, új Kondratyev-ciklus megindítására lett volna szükség. Ehhez azonban elengedhetetlenné váltak az alapvető változások a termelési, ágazati, intézményi szerkezetben, melyek végrehajtása messze nehezebb, és jóval költségesebb volt, mint egy adott technológiai paradigmán belüli fejlesztés. A harmadik évezred hajnalán a tudományos alapok (nano- és biotechnológia, illetve ezek kombinációi) az ugráshoz készen álltak, de alkalmazásuk feltételei még nem.

A technológiaváltás költségeit, az elértéktelenedő tőkékben jelentkező veszteséget valakinek viselnie kell. Erre a legnagyobb tőkék a legalkalmasabbak, de ezek természetüknél fogva át tudják hárítani a terheket és a veszteségeket is. Az előző, 1970-es évekbeli csomópontválság terheit, a technológiai ugrás költségeit a piaci áthárítási mechanizmusokon keresztül a fejlődő országok és – többek között az állami fejlesztési kiadásokon keresztül – a munkaerőpiacok viselték.

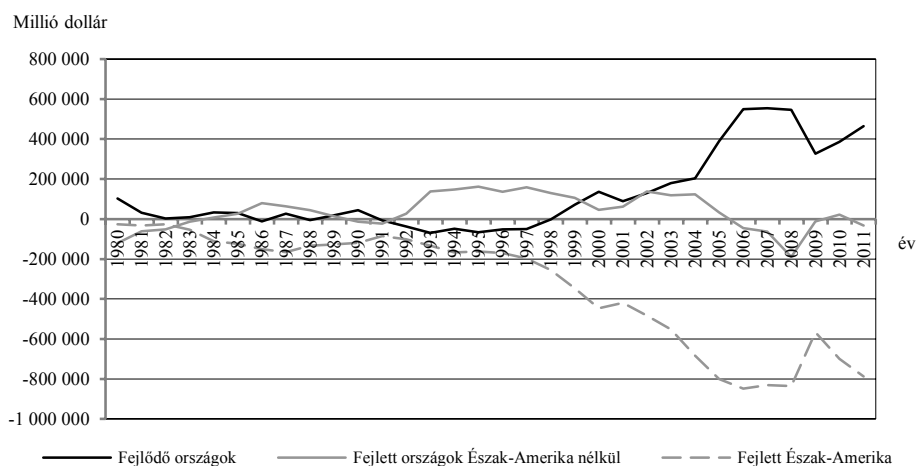
Az 1970-es és 80-as évekhez hasonlóan az áthárítás a 2000-es években is válság-felhalmozás formájában zajlott. Ennek katalizátoraként – mindkét esetben – a centrumban nyereségesen nem befektethető tőkékből (és ezek spekulációs megsokszorozásából) származó hitelezés szolgált. Csakhogy az 1990-es években éppen a globalizáció „lex mercatoria”-jának (kereskedelmi jogának) köszönhetően (Szigeti [2011]) és a Nemzetközi Valutaalap programjainak fegyelmező ereje jóvoltából, a fejlődő országok sora többé-kevésbé fegyelmezett pénzügyeket, független, az inflációt kordában tartó nemzeti bankokat, az eladósodásra jobban ügyelő költségvetési tanácsokat épített ki. A globális tőkének kedvező feltételek megteremtése visszaütött: a kiszámítható pénzügyek csökkentették a tőke számára oly jövedelmező buborékok kialakulásának esélyét, legalábbis a fizetőképessé vált feltörekvő piacok államai részéről.

A periféria piagai ezért és a korábbiakban leírtak (állami politikák, saját fejlődés, termelékenységnövekedés) miatt telítődtek, és a túlsordult fölös tőke a centrumot is elérte. Ott így a – hitelexpanzióval – feltámasztott kereslet szívóhatást gyakorolt a periféria áruira, sőt tőkeexportjára is. Ezek az áruk és tőkék – részben éppen a centrum tőkéje által termelt termékek és szolgáltatások, de a periféria fejlettebb országainak saját működő tőkéje is – más perifériák piagai mellett a centruméira ömölve, felgyorsították a centrum hitelek révén megnövelt piacainak telítődését. A bumeráng tehát célba ért.

Az eseményeket illusztrálja a fejlődő és a fejlett országok kereskedelmi egyenlegének alakulása is. (Lásd a 12. ábrát.) Az 1990-es évek után a fejlődő országok exportja meglódult, a 2000-es években növekvő kereskedelmi aktívumot halmoztak fel egészen a válságig, miközben a nem észak-amerikai fejlett országoké 2004 után „elolvadt”, Észak-Amerika (lényegében az Egyesült Államok) kereskedelmi hiánya pedig rohamos romlásba fordult.

A külső áthárítás lehetőségének kimerülésével a válság magán a centrumon belül, annak fél- és belső integrált és immanens perifériáján koncentrálnak.

12. ábra. A fejlődő és a fejlett országok kereskedelmi mérlege 1980 és 2011 között

Forrás: UNCTADStat adatai (<http://unctadstat.unctad.org/TableView/tableView.aspx?ReportId=100>).

7. Összefoglalás

Dolgozatomban a tőke megtérülési ciklusok természetét és két hosszú ciklus (más néven hullám) lezajlását vázoltam fel. Áttekintettem a ciklusok intenzív és extenzív szakaszát, a hosszú ciklusok végén jelentkező csomópontválságok alapvető intézményi (modell- vagy formáció-) váltást követelő szerepét. Bemutattam, hogyan globalizálódott a hosszú ciklus az 1970-es éveket követően a transznacionális monopolkapitalizmus kialakulásával, térben szét-, időben összezsúfolva a tőkeértékesülési ciklus intenzív és extenzív szakaszát.

A jelenlegi csomópontválságig vezető fejleményekről szólva illusztráltam, hogy a világ gazdaság hierarchiája ellenére zajló egyenlőtlen fejlődés, a termelékenység

emelkedése következtében megnövekedett kibocsátás és nem utolsósorban a globálissá vált neoliberális szabályok miatt miként „fogytak el”, illetve telítődtek a globális tőkeértékesülést segítő külső perifériák. Mindez szűkítette a tőke értesüléséhez szükséges külső áthárítási köröket, megakasztotta az újratermelési ciklust, a fölös – értékesülésre váró – tőke túlsordult, és a pénzügyi szférán keresztül visszaáramolva a termelésbe internalizálta, a centrum integrált és immanens fél- és belső perifériáján halmozta fel a válságot. A tőkefölösleg által generált válság tehát, a perifériák centrumba irányuló exportja révén is, bumeráangként érkezett vissza oda, ahonnan elindult: a centrumba.

E dolgozat azt igyekezett illusztrálni, hogy a hosszú távú tőkemegtérülési (kondratyevi) ciklusok vizsgálata, a tőkekitelepítés globális formájának figyelembevételével együtt alkalmas a kapitalizmus ciklusainak, illetve azok belső ellentmondásainak és a belőlük születő intézményi változásoknak a leírására és értelmezésére. Ennek során az is kiderült, hogy a 2008-as globális válság nem pénzügyi eredetű, bár szükségszerűen olyan formát öltött. Globális és egy egész technológiai korszakra (a mikroelektronikán alapuló struktúrára) vonatkozó válsággal, valamint annak gazdasági-társadalmi-intézményi következményeivel állunk szemben: a tőke túltermelésével, amely már 2000-ben bekövetkezett, ám a mesterségesen keltett, fiktív fizetőképessé kereslet révén „túlélte” magát nyolc évvel, hogy aztán elkerülhetetlenül csomópontválságba torkolljon.

Irodalom

- AIVASOV, A. – KOBYAKOV, A. [2008]: *Nikolai Kondratiev as the Mirror of the Global Crisis*. 16 November. <http://www.solon-line.de/2008/11/16/nikolai-kondratiev-as-the-mirror-of-the-global-crisis/>
- AKAMATSU, K. [1962]: A Historical Pattern of Economic Growth in Developing Countries. *Journal of Developing Economies*. Vol. 1. No. 1. pp. 3–25.
- ARTNER A. – RÓNA P. [2012]: Eurosz[k]epszis: az optimális valutaövezet elmélete és az euró gyakorlata. *KÖZGAZDASÁG*. VII. évf. 1. sz. 83–102. old.
- ARTNER A. [1989]: *A nem szocialista világ mikroelektronikai ipara*. Kandidátusi értekezés. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Budapest.
- ARTNER A. [2008]: A kínai működőtőke offenzívája. *Statisztikai Szemle*. 86. évf. 9. sz. 850–874. old.
- ARTNER A. [2012]: Ahol a válságkezelés már a válság előtt megkezdődött – Brazília. In: *Farkas P. – Meisel S. – Novák T. (szerk.): A változó világ gazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások II. Európán kívüli régiók*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világ gazdasági Intézet. Budapest. 90–116. old.
- BEA (DEPARTMENT OF COMMERCE, BUREAU OF ECONOMIC ANALYSIS) [s. a.]: *Table B–90. Corporate Profits with Inventory Valuation and Capital Consumption Adjustments, 1963–2011*. <http://www.gpo.gov/fdsys/granule/ERP-2012/ERP-2012-table90/content-detail.html>

- BEA [2013]: *Online adatok*. <http://www.bea.gov/>
- BIEDERMANN ZS. [2011]: *Az amerikai pénzügyi szabályozás története*. Műhelytanulmányok 92. sz. MTA Világgazdasági Kutatóintézet. Budapest. <http://www.vki.hu/mt/Mh-92.pdf>
- BIEDERMANN ZS. [2012]: A nemzetközi pénzügyi rendszer szabályozásának kihívásai. In: *Farkas P. – Meisel S. – Novák T. (szerk.): A változó világgazdaság – útkeresések, tapasztalatok és kilátások. 1. kötet. Globális kérdések*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, Világgazdasági Kutatásokért Alapítvány. Budapest. 80–96. old.
- BOYC, J. K. – NDIKUMANA, L. [2012]: *Capital Flight from Sub-Saharan African Countries: Updated Estimates, 1970–2010*. Research Report. October. Political Economy Research Institute University of Massachusetts. Amherst. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:593RdNnYX9YJ:www.peri.umass.edu/fileadmin/pdf/ADP/SSAfrica_capitalflight_Oct23_2012.pdf+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a
- BRÓDY A. [1980]: *Ciklus és szabályozás*. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest.
- BRÓDY A. [1984]: *Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest.
- CREDIT SUISSE [2013]: *Global Wealth Databook 2013*. Credit Suisse Group AG. Zurich.
- ECLAC (UN ECONOMIC COMMISSION FOR LATIN AMERICA AND THE CARIBBEAN) [s. a.]: CEPALSTAT Databases: Net capital inflow and resource transfers. <http://interwp.cepal.org/sisgen/ConsultaIntegrada.asp?IdAplicacion=6&idTema=119&idIndicador=1629&idioma=i>
- EUROPEAN COMMISSION [2012]: *Statistical Annex of European Economy*. Spring. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2012/pdf/2012-05-11-stat-annex_en.pdf
- EUROSTAT [2013]: *Online szabadalmi adatok*. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database
- FARKAS P. [2002]: *A globalizáció fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaságelméletek zavarai*. Aula Kiadó. Budapest.
- FARKAS P. [2013]: A világgazdasági növekedés hosszú, közép- és rövid távú hatótényezői 2013-ban. *Statisztikai Szemle*. 91. évf. 7. sz. 673–690. old.
- GALBRAITH, J. K. [2009]: *Financial and Monetary Issues as the Crisis Unfolds*. Public Policy Brief No. 103. The Levy Economics Institute of Bard College. Washington, D.C.
- GRININ, L. – DEVEZAS, T. C. – KOROTAYEV, A. (eds.) [2012]: *Kondratieff Waves: Dimensions and Prospects at the Dawn of the 21st Century*. Unchitel Publishing House. Volgograd.
- HARVEY, D. [2009]: Az „új” imperializmus: felhalmozás kisemmizés által. *Fordulat*. 7. sz. 78–106. old. http://epa.oszk.hu/02100/02121/00005/pdf/EPA02121_Fordulat_2009_7_78-106.pdf
- KÁDÁR B. [1977]: *Év végi gondolatok a világgazdasági helyzet alakulásáról*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet. Budapest. Kézirat.
- KOJIMA, K. [2000]: The “Flying Geese” Model of Asian Economic Development: Origin, Theoretical Extensions, and Regional Policy Implications. *Journal of Asian Economics*. No. 11. pp. 375–401. <http://ejournal.narotama.ac.id/files/model%20asia.pdf>
- KRUGMAN, P. [1979]: A Model of Innovation, Technology Transfer, and the World Distribution of Income. *The Journal of Political Economy*. Vol. 87. No. 2. pp. 253–266. <http://links.jstor.org/sici?sici=0022-3808%28197904%2987%3A2%3C253%3AAMOITT%3E2.0.CO%3B2-6>

- KUAH, A. T. H. [2002]: Cluster Theory and the Small Business: Advantages for the Small Business Locating in a Vibrant Cluster. *Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship*. Vol 4. Issue 3. pp 206–228.
- LÉVAI I. [2006]: *A komplex világrendszer evolúciója*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MADARÁSZ A. [2008]: Visszatérhet-e a „nagy elmélet” a közgazdaságtanban? Megjegyzések a rendszerparadigma elmélettörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*. LV. évf. Február. 95–106. old.
- MAGAS I. [2011]: *Világgazdasági folyamatok és nemzetgazdasági alkalmazkodás 2001–2011: Fejlett országok (USA) és Magyarország esete*. TM 48. sz. Műhelytanulmány Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest. http://edok.lib.uni-corvinus.hu/459/1/TM48_Magas.pdf
- MANDEL, E. [1980]: *Long Waves of Capitalist Development: A Marxist Interpretation*. Verso. London.
- MEADOWS, D. [1989]: *A Decade Lost, When There Isn't a Decade to Lose*. Sustainability Institute. London. <http://www.donellameadows.org/archives/a-decade-lost-when-there-isnt-a-decade-to-lose/>
- MELLÁR T. [2010]: Válaszút előtt a makroökonómia? *Közgazdasági Szemle*. LVII. évf. Július–augusztus. 591–611. old.
- MOFCOM (MINISTRY OF COMMERCE OF PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA) [2010]: *Statistical Bulletin of China's Outward Foreign Direct Investments 2010*. <http://images.mofcom.gov.cn/hzs/accessory/201109/1316069658609.pdf>
- ROZSNYAI E. [2002]: *Az imperializmus korszakváltásai*. Magánkiadás. Budapest.
- SCHUMPETER, J. A. [1939]: *Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. McGraw–Hill. New York, London. http://docenti.lett.unisi.it/files/115/17/2/1/BusinessCycles_Fels.pdf
- SIMAI M. [2009]: Napjaink globális válságának előzményei és potenciális következményei. *KÖZGAZDASÁG*. 4. évf. 1. sz. 13–24. old.
- ŠMIHULA, D. [2009]: *The Waves of the Technological Innovations of the Modern Age and the Present Crisis*. Studia Politica Slovaca. Issue 1. pp. 32–47.
- STIGLITZ, J. [1991]: Another Century of Economic Science. *The Economic Journal*. Vol. 101. No. 404. pp. 134–141.
- SZALAI E. [2003]: Magyarországi újkapitalizmus – integráció – alternatívák. *Korunk*. Január. <http://korunk.org/?q=node/8&ev=2003&honap=1&cikk=7109>
- SZALAVETZ A. [2012]: Vállalati stratégiák a válság során – Az autóipar példája. In: *Farkas P. – Meisel S. – Novák T. (szerk.): A változó világgazdaság – útkeresések, tapasztalatok és kilátások. I. Globális kérdések*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet. Budapest. 157–164. old.
- SZALAVETZ A. [2013]: Régi-új világgazdasági jelenségek a globális értékláncok tükrében. In: *Szanyi M. (szerk.): Válság és megújulás. Múlt, jelen és jövő a világgazdaságban*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 103–118. old.
- SZENTES T. [1975]: Nature, Background and Effects of Unfolding Crisis Phenomena in International Capitalism. *Acta Oeconomica*. Vol. 14. No. 4. pp. 335–354.
- SZENTES T. [1985]: A tőkés világgazdaság fejlődése és termelési viszonyai. In: *Palánkai T. – Zádor M. (szerk.): Szemelvények a világgazdaságról*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 56–101. old.
- SZENTES T. [1995]: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Aula Kiadó. Budapest.

- SZENTES T. [2009]: *Ki, mi és miért van válságban?* Napvilág Kiadó. Budapest.
- SZIGETI P. [2005]: *Világrendszernézőben. Globális „szabadverseny” – a világg kapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Napvilág Kiadó. Budapest.
- SZIGETI P. [2011]: *Társadalomkutatás – mi végre? Politikatudomány, alkotmányjog, világrendszerelmélet.* Publicationes Jaurinenses. Op. 9. Universitas-Győr Nonprofit Kft. Győr.
- U.S. GOVERNMENT PRINTING OFFICE [2010]: *Economic Report of the President: 2010.* Washington, D.C. <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/ERP-2010/pdf/ERP-2010-table54.pdf>
- UNCTAD (UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT) [2012]: *World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies.* United Nations Publication. New York, Geneva.
- UNCTAD [2013]: *World Investment Report. Global Value Chains: Investment and Trade for Development.* Geneva.
- UNCTADStat [2013]: *Online adatok.* <http://unctadstat.unctad.org/ReportFolders/reportFolders.aspx>
- USDC (US DEPARTMENT OF COMMERCE) [1954]: *Statistical Abstract of the United States 1954.* Washington, D.C.
- USDC [2014]: *Interactive Data.* <http://www.bea.gov/itable/>
- VERNON, R. [1971]: *Sovereignty at Bay: The Multinational Spread of US Enterprises.* Basic Books. New York.
- VÍGVÁRI G. [2012]: *Globalizáció és fejlesztő állam. A nemzetközi rezsimek változásának hatása a fejlesztő államra.* PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/625/1/Vigvari_Gabor.pdf
- WALLERSTEIN, I. [2010]: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe.* L'Harmattan. Budapest.
- WB (THE WORLD BANK) [2012]: *Global Development Finance External Debt of Developing Countries 2012.* Washington, D.C. http://data.worldbank.org/sites/default/files/gdf_2012.pdf
- WB [2013a]: *International Debt Statistics.* International Bank for Reconstruction and Development. Washington, D.C. <http://data.worldbank.org/sites/default/files/ids-2013.pdf>
- WB [2013b]: *Online adatok.* <http://data.worldbank.org/>
- WENT, R. [2002]: *Globalizáció – Neoliberális feladatok, radikális válaszok.* Perfekt. Budapest.
- WIENER GY. [2009]: *Értekezések a materialista történelemfelfogásról. Történelemelméleti és politológiai tanulmányok.* L'Harmattan. Budapest.
- WILMARTH JR., A. E. [2002]: *Controlling Systemic Risk in an Era of Financial Consolidation.* <http://www.imf.org/external/np/leg/sem/2002/cdmfl/eng/wilmar.pdf>

Summary

We arrived to a cut-off point. The world system needs substantial structural changes. The crisis of our time directed the attention again to the cyclical character of the market economy that is led by the needs of capital accumulation and profit realization and falls into crises from time to time. World economic crises usually separate epochs. The last 85-year period is divided into two eras that are different in their technological and institutional structures. Hence, it is worth examining the question of *Kondratieff's* long cycles again. The article describes the features of the accumulation of capital in general and globally, the role of the innovation-intensive/extensive periods of the

cycles, and presents the way the characteristics of the cycles of capital have changed in globalization. The author also aims to describe the connection between the crisis and the flow of capital in the hierarchic world by means of statistical data.